

Žensko prestupništvo

dr Sonja Protić

Dr Sonja Protić

Žensko prestupništvo

fenomenologija, teorijski pristupi
i praktične implikacije

Beograd, 2023

Dr Sonja Protić

<https://orcid.org/0000-0003-0703-6826>

Žensko prestupništvo
fenomenologija, teorijski pristupi i praktične implikacije

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja Gračanička 18, Beograd
E-mail krinstitut@gmail.com

Za izdavača

Dr Ivana Stevanović

Recenzenti

Prof. dr Branislava Knežić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Prof. dr Sanja Čopić, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju,
Univerzitet u Beogradu

Doc. dr Ivana Jakšić, Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Lektura i korektura

Dr Nenad Krcić

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Miloš Protić

Dizajn i adaptacija korica „Žene na staklu“

Miloš Protić

ISBN 978-86-80756-56-1

Štampa

Pekograf d.o.o., Beograd

Tiraž 100

Sadržaj

Predgovor	I
Zašto pričamo o prestupništvu?	III
Pojam maloletničkog prestupništva i teorijsko razgraničenje.....	IV
Da li su rodne razlike relevantno pitanje u kontekstu prestupništva?.....	VII
Deo I Fenomenologija ženskog prestupništva	
Učestalost i trendovi učestalosti prestupništva	- 1 -
Uzrasna dinamika prestupništva	- 5 -
Karakteristike prestupnica	- 7 -
Biološke karakteristike	- 7 -
Mentalno zdravlje prestupnica.....	- 12 -
Rana trauma i prestupništvo	- 13 -
Mentalizacija i prestupništvo.....	- 15 -
Druge psiho-socijalne karakteristike prestupnica	- 17 -
Struktura krivičnih dela	- 20 -
Kontekst i karakteristike kriminaliteta	- 22 -
Razvojne putanje i taksonomija prestupništva	- 24 -
Povratništvo	- 30 -
Podtipovi prestupništva	- 32 -

Prostitucija.....	- 32 -
Krivična dela seksualnog nasilja	- 35 -
Kritički osvrt.....	- 40 -
 Deo II Teorijski pristupi u etiologiji ženskog prestupništva	
Socio-kriminološke teorije	- 49 -
Rodno-neutralni pristup maloletničkom prestupništvu.....	- 50 -
Rodno-osetljiv pristup etiologiji maloletničkog prestupništva	- 54 -
Integrativne teorije.....	- 57 -
Psihološke teorije.....	- 60 -
Psihodinamska razvojna teorija – Donald Vinikot	- 60 -
Doprinos teorije vezanosti i mentalizacije	- 66 -
Socio-emocionalni model prestupništva	- 84 -
Kritički osvrt.....	- 86 -
 Deo III Tretman ženskog prestupništva	
Trening roditeljskih veština	- 98 -
Multisistemska terapija	- 100 -
Rodno-osetljivi psiho-socijalni tretmani.....	- 102 -
Tretman zasnovan na mentalizaciji	- 107 -
Kritički osvrt.....	- 111 -
Završna razmatranja	- 120 -
Literatura	- 125 -

*Shvatite da je ponekad jedini razlog čoveku da se bori to što ima
ljude oko sebe.*

Slobodan Negić, 21. 5. 2023.

Predgovor

Monografija „Žensko prestupništvo – fenomenologija, teorijski pristupi i praktične implikacije” rezultat je lične potrebe da obeležim svoju deceniju rada na Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i da na neki način zaokružim i uobličim saznanja i podatke skupljane tokom više od deset godina istraživačkog rada u oblasti maloletničkog prestupništva.

Pre svega želim da se zahvalim recenzentkinjama dr Branislavi Knežić, redovnoj profesorki Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i naučnoj savetnici Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, dr Sanji Čopić, vanrednoj profesorki Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu i dr Ivani Jakšić, docentkinji Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, koje su podržale izdavanje ove monografije, kao i moj rad prethodnih godina.

Posebnu zahvalnost osećam prema svojim mentorima. Pre svega dr Aleksandru Dimitrijeviću, uz koga i od koga sam učila psihologiju, naučni pristup i metod, usvajala etiku i profesionalne standarde, i koji mi je svojim savetima i ljudskošću bio neizmerna podrška prethodnih petnaest godina. Potom, dr Lucu Vitmanu, dr Andreasu Hamburgeru i dr Svenji Taubner, koji su mi pomogli da se dalje razvijam u naučnom smislu i steknem prva projektna i predavačka iskustva.

Veliko hvala dugujem i svojim kolegama istraživačima sa Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, kao i dragim saradnicama Snežani Spakić i Slavici Miličić, koje su uvek umele da iznedre prava

rešenja u pravom trenutku. Takođe, neizmerno sam zahvalna upravi, timu za prevenciju i tretman i ostalim zaposlenima u Vaspitno-popravnom domu u Kruševcu, kao i upravi, psiholozima i vaspitačima domova Centra za odojčad, decu i omladinu na višegodišnjoj otvorenosti i podršci u realizaciji različitih istraživanja i projekata. Izražavam specijalnu zahvalnost svim učesnicima istraživanja, svim adolescentima i adolescentkinjama, štićenicima domova i učenicima škola u kojima su istraživanja rađena.

Na kraju, svaka ova stranica je posvećena mojima. Mom sinu Filipu, koji me je još kao trogodišnjak naučio da je Balašević svojoj pesmi „Luzer” dao potpuno neodgovarajuće ime, te da je, u stvari, mnogo važnija poruka pesme „Ja imam nas”. Mojoj dvogodišnjoj kćerki Magdaleni, koja mi svakodnevno ukazuje na to da se zaista uživa (u hrani, pesmi, knjizi, ili igri) tek kad nam je cela porodica na okupu. I mom suprugu Milošu, koji je pokretač, partner i saborac, ne samo u pisanju ove knjige, već svakog dana našeg zajedničkog života.

Zašto pričamo o prestupništvu?

Fenomen (maloletničkog) prestupništva prožima sve najvažnije sfere društva – porodicu, zajednicu, školski, zdravstveni i pravni sistem, te sfere rada i socijalne zaštite. Iako često ispitivan u okviru različitih naučnih disciplina, mnoga pitanja i dalje čekaju na odgovore, a način, stepen i kvalitet prevencije i tretmana je na mnogim mestima u svetu nezadovoljavajući ili upitan. Uprkos naporima da razumemo etiologiju i razvijemo programe podržane naučnim dokazima, prestupništvo se i dalje javlja u značajnom procentu već u adolescenciji (Snyder, 2012). Na primer, procena je da u Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) čak 9% mladih ima dijagnozu poremećaja ponašanja, a 11% poremećaj protivljenja i odbijanja (Costello et al., 2003). Ovim povodom oglasila se i Svetska zdravstvena organizacija, ističući da je čak 42% od ukupnog broja, odnosno oko 200000 homicida godišnje, počinila osoba uzrasta 10–29 godina, dok je homicid četvrti vodeći uzrok smrti na ovom uzrastu (World Health Organization (WHO), 2020).

Ovakvi nalazi su zabrinjavajući iz više razloga, od kojih se prvi odnosi na iskustvo viktimizacije kao faktora rizika za somatsko i mentalno zdravlje (Bindler et al., 2020; Maniglio, 2009; Moore et al., 2017), lošiji kvalitet života (Ferreira et al., 2020; Hanson et al., 2012), te njegovu dvosmernu povezanost sa stigmom (Díaz-Faes & Pereda, 2022) i izazovima i problemima u pružanju pomoći žrtvama (Stoner & Cramer, 2019). Potom, i sami učinioci dela jesu u većem riziku za mentalno somatsko zdravlje, samopovređivanje i suicid, kao i neurorazvojne poremećaje (Borschmann et al., 2020; Skinner & Farrington, 2020). Kad je u pitanju ekonomska strana, analize sugerišu da su se troškovi

kriminaliteta kretali od 245,50 milijardi dolara do 1591,57 milijardi dolara u Sjedinjenim Državama i 12,14 milijardi do 53 milijarde dolara u Kanadi (Gatner et al., 2022). Na kraju, ali ne i najmanje važan aspekt, jeste realan i percipiran neostvareni individualni i društveni potencijal i efekti na pojedinca i zajednicu.

Pojam maloletničkog prestupništva i teorijsko razgraničenje

Prestupništvo ili kriminalitet u široj pravnoj definiciji podrazumeva svako protivpravno ponašanje za koje se po važećim propisima određene zemlje može izreći sankcija (Nikolić-Ristanović & Konstantinović Vilić, 2018). Specifično, delinkvencija ili maloletničko prestupništvo podrazumeva činjenje prestupa koji bi bili kažnjivi zakonom u slučaju da ih je izvršila odrasla osoba (npr. krađa i ubistvo), kao i ponašanja koja se smatraju zabranjenim u dečjem, ali ne i u odraslom dobu, poput vožnje automobila ili bežanja od kuće (Jovašević, 2006)¹. Neretko se, međutim, dešava da se u naučnim radovima prestupništvo svodi na druge psihološke fenomene, poput poremećaja ponašanja ili antisocijalnog poremećaja ličnosti, koji se i sami međusobno razlikuju u karakteristikama i razvojnim putanjama (Bongers et al., 2004).

Prvi kandidat za teorijsko i praktično razgraničenje svakako predstavlja fenomen eksternalizujućeg poremećaja ponašanja koji se odnosi na kategoriju kliničkih poremećaja socijalnog funkcionisanja. Tu spadaju poremećaj ponašanja, poremećaj protivljenja i odbijanja,

¹ Detaljnije i obuhvatnije o definisanju kriminaliteta i prestupništva videti u Nikolić-Ristanović & Konstantinović Vilić, 2018.

poremećaj pažnje i hiperaktivnosti i zavisnost od supstanci. Achenbach je prvi uveo taksonomiju eksternalizujućih i internalizujućih poremećaja (Achenbach & Edelbrock, 1978; Achenbach et al., 2017), koji se, iako stoje u međuzavisnom odnosu (Willner et al., 2016), razlikuju u fenomenologiji i etiologiji. Prema DSM-V klasifikaciji mentalnih poremećaja (APA, 2013), poremećaj ponašanja karakteriše ponavljano i trajno ispoljavanje obrazaca antisocijalnog, agresivnog i izaživačkog ponašanja, čime se krše osnovna prava drugih ili, za taj uzrast, primerene norme i socijalna pravila. Ekscesivne tuče i zastrašivanja, surovost prema drugim ljudima ili životinjama, izražena destruktivnost prema imovini, podmetanje požara, krađe, ponavljano laganje, izostajanje iz škole i bežanje od kuće, neobično teški i česti napadi besa, prkosno provokativno ponašanje i stalna neposlušnost, predstavljaju primere ponašanja na kojima se zasniva dijagnoza poremećaja ponašanja. Iako je u DSM-V klasifikaciji podveden pod „disruptivne” ili remetilačke poremećaje, sve više autora poremećaj ponašanja razume kao, po prirodi, neurorazvojni poremećaj (McDonough-Caplan & Beauchaine, 2018). Manje od polovine dece sa poremećajem ponašanja imaće antisocijalni poremećaj ličnosti (ASPL) i psihopatiju u odraslom dobu (Blair et al., 2014). Podaci ukazuju na to da značajan procenat maloletnih prestupnika i prestupnica imaju dijagnostikovani i poremećaj ponašanja, kao i da poremećaji ponašanja u ranom detinjstvu predstavljaju faktor rizika za kasnija dela prestupništva (Fonagy et al., 1997). Razlikovanje od prestupničkog ponašanja vidimo u dodatnom uslovu za postavljanje dijagnoze, a koji glasi: „izolovane antisocijalne ili kriminalne radnje nisu same po sebi osnova za dijagnozu, koja podrazumeva trajnije obrasce ponašanja” (APA, 2013).

Premećaj protivljenja i odbijanja predstavlja još jedan tip eksternalizujućih poremećaja, koji nastaje tokom detinjstva, a odnosi se na izražen i uporan obrazac razdražljivog, neprijateljskog i svadalačkog ponašanja koji ometa društveno funkcionisanje deteta ili adolescenta (APA, 2013). Deca pokazuju prkosno ponašanje, učestalo se svadaju, okrivljuju druge, ljute se i lako i često gube strpljenje. Dok većina dece kojoj je dijagnostikovano poremećaj protivljenja i odbijanja ima istoriju poremećaja pažnje i hiperaktivnosti (ADHD), manjina pak s godinama razvija poremećaj ponašanja (Blair et al., 2014). Ovakva ponašanja se obično ne kvalifikuju kao krivična dela, ali se socijalne službe često uključuju kako bi se pomoglo procesu vaspitanja i školovanja.

Antisocijalni poremećaj ličnosti pak predstavlja dijagnostičku kategoriju primarno rezervisanu za odrasle koji su ispoljavali poremećaje ponašanja na dečjem i adolescentskom uzrastu, a nastavljaju s ozbiljnim kršenjem zakona i na odraslom uzrastu (APA, 2013). Kao i u slučaju poremećaja ponašanja, mnogi maloletni prestupnici i prestupnice u odraslom dobu ne zadovoljavaju kriterijume za poremećaj ličnosti, niti je kod svih osoba s antisocijalnim poremećajem zabeleženo prestupničko ponašanje u adolescenciji (Fonagy et al, 1997).

U kontekstu prestupništva pominju se i *bezosećajne-neemocionalne crte ličnosti*, termin koji obuhvata nisku empatiju, nedostatak krivice, međuljudsku bešćutnost, zanemarivanje drugih, ograničen afekat i nedostatak brige (Viding & Kimonis, 2018). Manje od polovine dece sa poremećajem ponašanja pokazuje ove osobine (Blair et al., 2014), ali one jesu u vezi sa prestupništvom, nasiljem i agresijom (Frick & Dickens,

2006; Lawing et al., 2010), kao i psihopatijom i ASPL odraslih (Viding & McCori, 2018).

Da li su rodne razlike relevantno pitanje u kontekstu prestupništva?

U ovom momentu 123841 rad u PsychInfo bazi literature obrađuje temu rodni razlika u psihološki relevantnim radovima. U isto vreme to važi za 61064 radova u PubMed bazi, koja je više medicinski orijentisana. Poslednjih se godina posebno ulaže značajan trud u ispitivanje rodni razlika u raznim sferama kliničko-razvojne psihologije. Ipak, i pored sve brojnijih, zanimljivih i značajnih rezultata, kao i praktičnih implikacija koje iz njih proizilaze, rodne razlike donekle i dalje imaju status konfundirajućeg efekta i bavljenje njima zahteva dodatna opravdanja. U skladu sa ovime je i činjenica da se rodne razlike neretko zanemaruju, potcenjuju ili ne istražuju. Na primer, analizirajući podatke o rodu i polu u DSM-V kategorizaciji, Hartung i Lefler (2019) zaključuju da postoji određeni napredak u rodnom balansiranju uzoraka istraživanja, ali da se eventualne razlike između muškaraca i žena ne analiziraju sistematično i konzistentno. Dodatno, navode i da se za oko 17% poremećaja uopšte ne pominju podaci o rodu, a da su nalazi za neke poremećaje neažurirani, nekonzistentni i netačni.

Oblast (maloletničkog) prestupništva je još specifičnija, jer se sam fenomen kosi sa rodnim stereotipima, ulogama i normama u skoro svim kulturama i društvima. Razlike u tretiranju muškog i ženskog kriminaliteta očite su i u javnom diskursu (Estrada et al., 2019). Jedna od posledica zanemarujućeg, možda čak i odbrambenog, pristupa ogleda se

u tome što, mada su poremećaji ponašanja značajno češći među dečacima, devojčice u kliničkim uzorcima pokazuju ozbiljnije i izraženije probleme, što se podvodi pod „paradoks roda” (Loeber & Keenan, 1994). Ovo znači da mnoge devojčice sa blagim ili umerenim problemima bivaju neprepoznate ili im je uskraćena adekvatna pomoć. Pretpostavlja se da objašnjenje ovakvog nalaza leži u neadekvatnosti trenutnih dijagnostičkih nozologija, teorija, modela putanja i instrumenata za procenu, koji su mahom razvijeni iz studija muškog prestupništva i problema u ponašanju.

U januaru 2014. godine sastala sam se sa istraživačima ženskog prestupništva iz nekoliko evropskih centara u prostorijama Univerziteta u Renu, gde smo zaključili sledeće: 1) uporediv trend statističkog rasta stope delinkvencije među ženama u različitim evropskim zemljama; 2) postojanje značajnih praznina u znanju o nasilju žena, uključujući adolescentkinje; 3) heterogen tretman žena u odnosu na muškarce po težini kazne (žene su premalo ili preterano kažnjene); 4) za žene se ne primenjuje specifičan tretman, sem individualnog terapijskog rada onda kada postoji stručnjak zaposlen u instituciji u kojoj su žene zatvorene. Nešto više ohrabrujući izveštaj došao je iz Holandije i Skandinavije, ali nije govorio o sistemski značajnim promenama.

Stoga, cilj ove monografije je da, upravo, podrži otvaranje ove teme u Republici Srbiji, dajući pregled empirijskih podataka i teorijskih znanja o prestupništvu žena i maloletnica. Monografija „Žensko prestupništvo – fenomenologija, teorijski pristupi i praktične implikacije” sastoji se iz tri celine. U prvoj će biti razmatrana fenomenologija prestupništva maloletnica i žena, od učestalosti, tipa i strukture

prestupničkog ponašanja, preko povratništva i karakteristika učinioca, pa do putanje, konteksta i dinamike izvršenja krivičnog dela. Drugi deo knjige baviće se etiologijom i relevantnim teorijskim pristupima u razumevanju putanja ženskog prestupništva. Poslednji, treći deo knjige, ponudiće pregled psiholoških programa prevencije i tretmana, kao i važeće zakonske regulative u o ovoj oblasti u Republici Srbiji. Na kraju svakog od ovih delova ponuđen je kritički osvrt na obrađene teme, a predstavljeni su i neki od do sada neobjavljenih podataka i materijala iz mojih istraživanja u ovom polju (prethodna sinteza objavljena je u Milojević, 2015). U završnom poglavlju diskutuje se o ograničenjima iznetih saznanja i teorija, kao i o pravcima budućeg istraživačkog rada.

Deo I

**Fenomenologija ženskog
prestupništva**

Učestalost i trendovi učestalosti prestupništva

Krajem dvadesetog veka i u Evropi i u SAD značajno raste broj maloletnih prestupnika, što se objašnjava brojnim socio-kulturno-ekonomskim promenama u društvu koje se specifično odražavaju na mlade. Početkom 21. veka, istina, procenat maloletnih prestupnika opada, ali je i dalje značajan i premašuje učestalost s polovine dvadesetog veka. Važno je, međutim, napomenuti da, prema izveštajima žrtava u 2007. godini, jedno od pet teških nasilnih dela počini maloletnik/-ica, dok je maloletnik tek jedno od deset otkrivenih i procesuiranih učinioca istih dela (Snyder, 2012). Ovakvi podaci ukazuju na praksu da značajan procenat čak teških maloletničkih krivičnih dela sa elementima nasilja ostaje neotkriven.

U Srbiji je najveći porast zabeležen tokom ratova i sankcija devedesetih, da bi 2000. godine postepeno opadala učestalost prekršaja, ali i rasla ozbiljnost dela za koja su mladi bivali osuđeni (Ljubičić, 2006). Sličan trend – opadanje kriminaliteta među mladima, ali veća zastupljenost nasilnih krivičnih dela u ukupnoj strukturi dela – uočava se i za period 2008–2018. (Vujičić, 2020). Udeo stope maloletničkog kriminaliteta (u smislu broja evidentiranih krivičnih dela) u opštoj stopi kriminaliteta u periodu 2006–2019. pokazuje trend relativne stabilnosti sa rasponom vrednosti 8,3– 11% (Karić et al., 2021). Prema poslednjim podacima Republičkog zavoda za statistiku, bez područja Kosova i Metohije, u 2021. godini osuđeno je 1383 maloletnika, od čega je maloletnica bilo 121 (8,7%).

Ovakva rodna disproporcija u Srbiji u skladu je sa trendovima u drugim zemljama po kojima devojke čine značajno manji broj prestupa i krivičnih dela, pri čemu studije pokazuju da razlika u udelu između momaka i devojaka postaje još izraženija u korist momaka za teže prestupe i prestupe sa elementima nasilja (Moffitt, 2001). Na primer, žene čine homicid u manje od dva posto slučaja na 100000, a seksualno zlostavljanje ređe nego jednom na 100000, pri čemu su najteža dela muškaraca učinjena s namerom da nanesu povredu, dok su za žene karakteristične krivične radnje pod dejstvom psihoaktivnih supstanci (AIC, 2009). Rodna disproporcija je značajno slabije izražena za nenasilna dela, ona se čak kreće u obrnutom smeru kada su u pitanju prostitucija (Gaarder & Belknap, 2002) i bežanja od kuće (Chesney-Lind & Shelden 1992), pri čemu se žene izrazito ređe upuštaju u pljačke (AIC, 2009).

Rezultati međunarodne studije „International Self-Report Delinquency Study – ISRD3” na uzorku podataka 1344 učenika osnovnih i srednjih škola u Srbiji ukazuju na to da: 1. dominiraju ponašanja koja su usmerena protiv imovine; 2. izostaju statistički značajne razlike između dečaka i devojčica u delinkvenciji u širem smislu; 3. dečaci češće vrše različite vidove delinkvencije u užem smislu, pri čemu su razlike posebno izražene u slučaju vandalističkog ponašanja, nošenja oružja ili drugih predmeta kojima mogu da se nanese teške telesne povrede, učestvovanja u tuči i nanošenju povreda drugome u tuči, dakle – u slučaju ponašanja koja su povezana sa ispoljavanjem agresije i nasiljem (prema Vujičić, 2020).

Iako žene jasno i dalje čine manjinu krivičnih dela, opšti porast prestupništva u prošlom veku praćen je izraženijim procentualnim povećanjem učestalosti krivičnih dela među ženama nego među muškarcima. Statistike o zajedničkom udelu žena i maloletnica u prestupništvu ukazuju na to da su u periodu 1980–2000. stope hapšenja žena porasle sa 21% na 33% za obične napade, a sa 15% na 24% za teški napad (Steffensmeier et al., 2005). Indeks nasilnih zločina (tj. ubistava, prisilnog silovanja, pljačke i teškog napada) takođe je porastao sa 10% na 19%. Zanimljivo je da je u periodu 1991–2003, broj pritvorenih žena u Sjedinjenim Državama porastao za čak 98%. U Kanadi je broj optuženih devojaka porastao za 250% u periodu 1986–1993. (Artz, 1998), dok su među devojkama u Holandiji evidentirana krivična dela porasla za 48% između 1998. i 2003. godine (Heide & Eggen, 2005). I dok jedan broj autora smatra da ovakvi podaci, kao i izveštaji istraživanja samopercepcije, pokazuju da se rodni jaz u nasilju zatvara (Lauristen, Heimer & Linch, 2009), druga grupa autora ovu rodnu disproporciju smatra stabilnom, pri čemu trenutna statistika mahom oslikava promene u praksi politike (Steffensmeier et al., 2006).

Istina je da se ovako drastičan porast učestalosti kriminaliteta među ženama i maloletnicama može razumeti na više načina. Jedna grupa autora zastupa hipotezu oslobođenja (Adler, 1975), odnosno ideju da promene u očekivanjima i normama u vezi sa rodnim ulogama, u sadejstvu sa popuštanjem roditeljske kontrole, donose devojkama i ženama dodatnu slobodu, prilike, ali i rizike, poput onih za upuštanje u prestupništvo. S druge strane, hipoteza generisana politikom (Stahl & Coontz, 2012; videti i u Milojević & Banjac, 2014) opisuje promene u politici kontrole kriminaliteta, koje imaju drugačije efekte na muškarce i

žene, na primer: 1. oštriju kaznenu politiku za neagresivne prekršaje, koje devojke češće čine od momaka, kao i uvođenje sistema „nulte tolerancije” na iste; 2. kriminalizaciju prekršaja u institucijama (porodica, škola i sl.) i s poznatim ljudima (prijatelji, članovi porodice, partner) koji su opet češći među devojka; 3. razvijanje sredine koja je manje tolerantna i osetljivija na agresiju devojčica, koja ih onda i češće prijavljuje (npr. društvo postaje svesno da i devojčice mogu činiti prekršaje, te s većom budnošću i strožom reakcijom uzvraća na date prestupe); i 4. strože društveno etiketiranje devojčica u poređenju sa dečacima za ista dela.

Hipoteza ekonomske marginalizacije pak povezuje porast ženskog kriminaliteta sa ekonomskom krizom koja sa sobom donosi i veću nezaposlenost žena u odnosu na muškarce, a samim tim i njihovu veću zavisnost i izopštenost, te otuda i pojačanu sklonost ka prestupništvu (Lauritsen et al., 2009). Pod posebnim rizikom su u ovakvim vremenima žene koje su i inače marginalizovane, tj. one koje dolaze iz manjinskih populacija, niskog socio-ekonomskog staleža i dr. (Chesney-Lind et al., 2008). S ovom hipotezom u vezi je i hipoteza o povezanosti stresa i nasilja (Agnew, 1992), koja tvrdi da su sa navedenim ekonomskim teškoćama i pritiscima u sprezi i negativne socijalne promene u porodici (npr. razvod, nasilje, alkoholizam, i sl.), koje se više odražavaju na mentalno zdravlje i sklonost žena i maloletnica ka prestupništvu (Steffensmeier et al., 2005).

Uzrasna dinamika prestupništva

Kad je u pitanju karakteristični uzrast za nastanak delinkventnog ponašanja, istraživanja pokazuju da broj prestupnika raste na uzrastu od 7 do 17 godine i da tada obuhvata značajan procenat populacije adolescenata; nakon puberteta broj prestupnika opada, a do 28. godine 85% prestupnika prestaje da čini krivična dela (Moffitt, 1993). Ovi podaci ukazuju na posebnu osetljivost adolescentnog perioda za pojavu antisocijalnog ponašanja, naročito među devojkama. Naime, značajno manji procenat devojaka nastavlja s krivičnim delima nakon adolescencije u odnosu na procenat mladića (Moffitt et al., 2001). Pored toga, najveći broj devojaka se upusti u antisocijalno ponašanje tek s pojavom puberteta, tačnije oko petnaeste godine – izrazito retko u ranijem uzrastu ili u odraslom dobu po prvi put.

Ovakav nalaz nije iznenađujući ako imamo u vidu da adolescencija predstavlja specifičan tranzitivni period između detinjstva i odraslog doba koji sa sobom nosi značajne promene u kogniciji, afektima, socijalnim odnosima i ponašanju, koje su praćene fizičkim i seksualnim sazrevanjem. Mladi prolaze kroz proces osamostaljivanja i smanjivanja zavisnosti od roditelja, formiraju nove odnose i socijalne uloge (zapošljavaju se, stiču mentore, partnere, neki postaju roditelji). Usvojeni obrasci mišljenja i ponašanja iz detinjstva se generalizuju i na druge odnose, mladi se oslanjaju na postojeće resurse i do tada razvijene kapacitete u susretu sa novim izazovima. Umesto roditelja, druge osobe tada preuzimaju ulogu glavnih figura vezanosti (Allen, 2008). Specifično, vršnjaci postaju glavni izvori validacije i intimnosti kada u odnosu roditelj–dete postoje loša komunikacija, neispunjena očekivanja,

nerazrešeni afekti i konflikti ili kada se pak taj odnos prekine. Važno je i napomenuti da se sa navedenim promenama i izazovima adolescent suočava dok se njegov neurološki sistem još uvek razvija, naročito u domenu kontrole afekta.

Kada se sagleda širi uzrasni opseg (Hipwell & Loeber, 2006), rodne razlike na predškolskom uzrastu nisu lako uočljive, osim što određene aspekte negativnih ponašanja (poput tantruma ili neposlušnosti) devojčice brže prerastu. Tokom škole, razlike postaju upečatljivije: dečaci u poređenju sa devojčicama češće iskazuju otvorenu fizičku agresiju i surovost, dok devojčice pribegavaju indirektnoj i relacionoj agresiji, koja se ogleda u širenju tračeva, kleveta i ismevanju, a fizičku agresiju najčešće ispoljavaju u odsustvu odraslog ili autoriteta. U adolescenciji su izražene rodne razlike u kontekstu krivičnog dela, zloupotrebi supstanci, mentalnom zdravlju i iskustvu traume, o čemu će biti više reči u narednim poglavljima. Postoje određene indikacije da devojke nasilna dela učine na nešto ranijem uzrastu nego dečaci, kao i da i otvorena i prikrivena agresija devojaka s uzrastom postaje učestalija, dok je kod momaka trend obrnut.

Karakteristike prestupnica

Biološke karakteristike

Biološke studije dale su značajan doprinos razumevanju specifičnosti u fiziologiji, strukturi i funkcionisanju mozga, te naslednosti i epigenetičkim mehanizmima vezanim za fenomen maloletničkog prestupništva. Tako, psihofiziološke studije ukazale su na nedovoljnu pobuđenost autonomnog sistema i nenormalan EEG i ERP nalaz među adolescentima s antisocijalnim ponašanjem, dok su endokrinološka istraživanja otkrila vezu između sniženog kortizola i problema u ponašanju dece i adolescenata, i vezu povišenog testosterona i delinkvencije, ali samo među adolescentima (Peskin et al., 2021). Psihofiziološke teorije su iznedrile hipoteze o ulozi autonomnog nervnog sistema u prestupničkom ponašanju, a na osnovu nalaza o stepenu provodljivosti kože (npr., stepen znojenja), kao mere simpatičkog nervnog sistema, i brzini otkucaja srca, koja reflektuje aktivnost i simpatičkog i parasimpatičkog nervnog sistema. Za razumevanje veze zaravnjenosti ili otupelosti aktivnosti autonomnog nervnog sistema sa činjenjem krivičnih dela, ponuđene su dve hipoteze: hipoteza o traženju senzacija i hipoteza o neustrašivosti (Portnoy et al., 2014). Prva pretpostavlja da je činjenje krivičnih dela čin postizanja homostaze podizanjem nivoa uzbuđenja u situaciju otupele aktivnosti autonomnog nervnog sistema. S druge strane, hipoteza o neustrašivosti ističe odsustvo doživljaja odgovarajućih fizioloških odgovora u rizičnim ili stresnim situacijama kao protektivnog faktora za činjenje krivičnih dela. Dodatno, hipoteza o somatskim markerima (Bechara & Damasio, 2005) sugerše

moguće postojanje problema u kognitivnom asociiranju somatskih markera, poput otkucaja srca, sa adekvatnim emocionalnim stanjima, poput straha, što takođe može dovesti do iskrivljene procene situacije i posledično činjenja krivičnih dela.

Kada su u pitanju studije mozga, poprilično konzistentnim se pokazuju nalazi o, s jedne strane, smanjenoj veličini mozga i problemima u funkcionisanju i umrežavanju u regionima odgovornim za egzekutivne funkcije, emocionalnu regulaciju, moralnost i donošenje odluka, a sa druge, uvećan volumen i poremećaje funkcionisanja u delovima mozga u vezi sa nagrađivanjem (Ling et al., 2019). Kao glavni kandidati za povezanost sa problemima u ponašanju prepoznati su regioni odgovorni za regulaciju emocija (poput amigdale), inhibiciju (pre svega prefrontalni regioni) i osetljivost na nagrađivanje (npr. striatum) (Raine, 2018a). Pretpostavka je i da su u slučaju primarne psihopatije, proaktivne agresije, i celoživotnog prestupništva poremećaji u neuromoralnom funkcionisanju naročito izraženi, u poređenju sa sekundarnom psihopatijom, reaktivnom agresijom i krivičnim delima u vezi sa narkoticima (Raine, 2018b). I neuropsihološke studije uočile su praktične implikacije navedenih nalaza neuroimaging-a: slabije verbalne, specijalne i egzekutivne funkcije među maloletnim prestupnicima (e.g., Brennan et al., 2003; Nigg et al., 2004; Raine, Moffitt, Caspi, Loeber, Stouthamer-Loeber, & Lynam, 2005). Konačno, meta-studija pokazala je da oko 30% maloletnih prestupnika ima traumatske povrede glave, što je značajno veći procenat u odnosu na kontrolnu grupu (Farrer, Frost, & Hedges, 2013).

Genetički pristup istraživanju delinkventnog ponašanja podrazumeva bihevioralne (tj. studije blizanaca, usvojenika), molekularne (npr. studije interakcije gena i sredine) i statističke genetičke studije (analize veza u genomu). Meta-analiza studija blizanaca pokazuje da nasledni efekti objašnjavaju bezmalo 50% varijanse antisocijalnog ponašanja, a da je udeo nedeljene životne sredine, odnosno idiosinkratičnog životnog iskustva, 37% (Ferguson, 2010). Kada se u obzir uzme uzrast, meta-podaci ukazuju na povećanje genetskih uticaja sa 55,2% u dobi 1–5 godina na 62,9% u dobi 11–18 godina, a nakon toga pokazuje trend smanjenja (Kendler et al., 2011, Meiers et al., 2014). Pritom, odnos nasleđe–sredina značajno varira u odnosu na tip prestupništva: udeo genetike je veći u slučaju agresivnih dela, prisustva bezosećajnih crta ličnosti, i za krivična dela počinjena na ranijim uzrastima (Gard et al., 2019). Deljena sredina, npr. siromaštvo, kriminalitet u porodici, zanemarivanje, ima značajnije efekte u predikciji problema u ponašanju mlađe dece (Jacobson et al., 2002) i neagresivnih prestupa (Eley et al., 2003; Moffitt, 2005).

Bar i Dik (2020) sumirali su dve glavne teorije prirode i efekta interakcije gena i sredine u istraživanjima eksternalizovanog ponašanja. Naime, model društvene kontrole/prilike predviđa da se efekti gena na eksternalizovana ponašanja povećavaju kako se društvena kontrola smanjuje ili društvene mogućnosti povećavaju i obrnuto. S druge strane, model društvene distinkcije sugerise da društveni uslovi povećavaju uticaj uticaja životne sredine, čime se smanjuju efekti gena. Na primer, u sredinama sa nižim SES, faktori sredine imaju veći uticaj na ponašanje od genetike. Na molekularnom nivou, efekti interakcije GxE na eksternalizujuće ponašanje se najčešće objašnjavaju kroz mehanizme

emocionalnu reaktivnost u vezi sa serotoninom, osetljivost na nagradu u vezi sa dopaminom i osetljivost na kaznu u vezi sa serotoninom (Yildirim & Derksen, 2013). Takođe, optimalan nivo adrenalina potreban je za kogniciju i kontrolu impulsa (Vahlstrom et al., 2010), dok peptid oksitocin, koji funkcioniše kao hormon i neurotransmiter, utiče na ispoljavanje prosocijalnog i afilijativnog ponašanja (Aspe'-'Sa' nchez et al., 2016).

Rezultati meta-analize 39 studija sugerišu da su genotip monoamin oksidaze (MAOA), gen-transporter dopamina (DAT1), dopaminski receptor D5 (DRD5) i gen-transporter serotonina (5HTTLPR) često povezani sa antisocijalnim ponašanjem, iako sa različitim manifestacijama ponašanja između muškaraca i muškaraca. žene, i da su aleli gena dopaminskog receptora (DRD2 i DRD4) dobri prediktori delinkvencije (Mariz et al., 2022). Razvoj od detinjstva do adolescencije označava kritičan period za biološke i društvene promene (Sinclair et al., 2014). Tokom ovog perioda, mozak adolescenata sazreva, moždane ćelije se menjaju da bi se prilagodile novom ponašanju nezavisnosti, počinje da se razvija dugoročno planiranje i inhibitorna kontrola, a oslobađanje polnih hormona se povećava. I MAOA i COMT aktivnost/nivoi proteina se povećavaju tokom razvoja i najviši su tokom adolescencije i mladog odraslog doba. Kako se nivoi ekspresije gena i enzima menjaju tokom razvoja, regulacija neurotransmitera koji utiču na eksternalizujuće ponašanje, kao što je dopamin, takođe može da se promeni, što dovodi do promena u ometajućem ponašanju (Sinclair et al., 2014). Takođe, tokom kritičnih perioda razvoja, uključujući prenatalni život, rano detinjstvo i adolescenciju, pokazalo se da izloženost nedaćama u detinjstvu, maltretiranju i traumi povećava nivoje metilacije DNK određenih gena

koji su ključni za procese sazrevanja u mozgu. Metilacija dovodi do smanjenja ekspresije ovih gena, što potencijalno utiče na nivoe eksternalizujućeg ponašanja (Leshem & Weisburd, 2019; Palumbo et al., 2018).

Konačno, potvrđena je i veza prenatalnih riziko-faktora i delinkvencije. Među najčešćim faktorima izdvojeni su prenatalna izloženost nikotinu (Wakschlag et al., 2002), alkoholu (D'Onofrio et al., 2007), komplikacije na porođaju i akušersko nasilje, manje fizičke anomalije i neuhranjenost (Peskin et al., 2021). Ipak, autori su skloniji da ulogu prenatalnih faktora ograniče na sasvim rano detinjstvo i/ili u velikoj meri ih objasne drugim faktorima, poput npr. loših porodičnih odnosa, koji posreduju vezu sa maloletničkim prestupništvom.

Na kraju, ponuđene su i različite evolutivno-biološko-psihološke teorije antisocijalnog ponašanja. Jedna od njih je da se problemi u ponašanju u kontekstu nepovoljnih životnih iskustava mogu razumeti kao funkcija strategije brzog života, a zbog pretnje kraćeg životnog veka (Belski et al., 1991). Rizična seksualna ponašanja tako povećavaju verovatnoću razmnožavanja na ranijem uzrastu i sa većim brojem partnera čime bi se obezbedila veća genetička varijabilnost, dok agresivnost, kršenje zakona i delinkvencija vode društvenoj dominaciji i takmičenju u društvenoj hijerarhiji.

Čini se da postojeće razlike u učestalosti, tipu i kontekstu krivičnih dela ne odražavaju razlike u uticaju gena i sredine, hormona, anatomije i funkcionisanja mozga. Burt et al. (2019) su ispitujući ovaj fenomen zaključili da: 1) polne razlike u fenomenologiji odražavaju realne razlike među muškarcima i ženama koje se ne mogu objasniti rodnim

pristrasnostima ili pristrasnostima u merenju, pogotovo imajući u vidu postojanje rodni razlika u nekim psihološkim fenomenima koji su u vezi sa problemima u ponašanju, 2) određena varijable (poput intrauterinog delovanja testosterona ili rodno-specifične norme u određenoj kulturi) mogu dovesti u pitanje nalaze određenog broja studija blizanaca, te da 3) usled rizika od „lažno negativnih” rezultata, nalazi od postojanju razlika imaju veću težinu od onih koji ne nalaze razlike između muškaraca i žena.

Mentalno zdravlje prestupnica

Prvi logični kandidati za korelate maloletničkog prestupništva su svakako poremećaj ponašanja i poremećaj protivljenja i odbijanja. Kao što je već rečeno u uvodnom poglavlju, ova veza je i više puta potvrđena (Beaudry et al., 2021) u oko 60% momaka i devojaka (Yu et al., 2021). Pored toga, učestala zloupotreba psihoaktivnih supstanci je, takođe, zabeležena među maloletnim prestupnicima (Borschmann et al., 2020), a ona predstavlja i jedan od glavnih faktora rizika za prestupništvo (Hayhurst et al., 2017). Na primer, na uzorku osuđenih maloletnih prestupnika dijagnostikovana je zloupotreba alkohola u 36%, a zavisnost u 19% slučajeva; 22% prestupnika je koristilo marihuanu a 72% je bilo zavisno od iste (Hussey et al., 2007). Studije, dalje, pokazuju veću učestalost ADHD (Pratt, Cullen, Blevins, Daigle, & Unnever, 2002), kao i drugih mentalnih poremećaja među delinkventima od kojih su najčešći depresija, suicidalnost i poremećaj anksioznosti (na primer, Dixon, Howie, & Starling, 2004; Fazel, Doll, & Långström, 2008; Lyons, Royce Baerger, Quigley, Erlich, & Griffin, 2001; Morgan & Hawton, 2004;

Smith & Saldana, 2013; Vermeiren, 2003). Konačno, prema nekim nalazima, čak 50% delinkvenata ispunjava kriterijume za PTSD (e.g., Steiner, Garcia, & Matthews, 1997).

Istraživanja u oblasti mentalnog zdravlja generalno ukazuju na veću učestalost simptomatologije među ženama, a ove rodne razlike su još izraženije u uzorcima mladih u pritvoru u odnosu na opštu zajednicu (Cauffman et al., 2007). Nedavno je urađena meta-analiza podataka o mentalnom zdravlju osuđenih adolescenata koja je potvrdila veću učestalost depresije (25.8% prema 10.1%) i PTSD (18.2% prema 8,6%) među devojkama u odnosu na momke (Yu et al., 2021). Zanimljivo da iako među starijim prestupnicima je zloupotreba supstanci učestalije nego među mlađim muškarcima, ove razlike nisu dobijene među ženama, naprotiv - postoje indicije da mlađe prestupnice češće imaju problema sa psihoaktivnim supstancama (Haesen et al., 2019).

Rana trauma i prestupništvo

Prema DSM-V definiciji (APA, 2013), traumatsko iskustvo podrazumeva izloženost osobe smrti, teškim povredama ili seksualnom nasilju, bilo da su u pitanju stvarni događaji ili pretnje. Izdvajaju se četiri vida izloženosti traumi: 1. direktno iskustvo traumatskog događaja, 2. prisustvovanje traumatskom događaju koji doživljava druga osoba, 3. saznanje o traumi koju je iskusio član porodice i blizak prijatelj i 4. slušanje iz prve ruke o teškim detaljima vezanim za traumatsko iskustvo neke osobe. Kao posledice traume navode se osećanja užasa, bespomoćnosti i besmisla, te poremećaji u funkcionisanju u socijalnim odnosima, na poslu i drugim važnim segmentima života (APA, 2013).

Visoka učestalost traume u detinjstvu (i adolescenciji) je nebrojano puta potvrđen nalaz: 1) skoro 40% ljudi prijavilo je nepovoljna iskustva iz detinjstva u velikom istraživanju Svetske zdravstvene organizacije u 21 zemlji u celom svetu (Kessler et al., 2010), 2) 10–16% ljudi u nacionalnim reprezentativnim uzorcima iskusilo je maltretiranje u detinjstvu (Finkelhor et al., 2009); 3) 42% dečaka i 37% devojčica izjavilo je da su bili izloženi maltretiranju u nekom trenutku svog života, a do 24% žena navodi da je njihovo prvo seksualno iskustvo bilo iznuđeno (WHO, 2020), 4) ukupna procenjena prevalenca fizičkog zanemarivanja i emocionalnog zanemarivanja bila je 163/1.000 i 184/1.000, respektivno (Stoltenborgh et al., 2013); dok je skoro 10 miliona adolescenata i dece imalo status izbeglice 2015. godine (UNHCR, 2016). Štaviše, trauma u detinjstvu je prepoznata kao jedan od glavnih faktora rizika za probleme somatskog i mentalnog zdravlja u različitim kulturama (npr. Bellis et al., 2015; Hughes et al., 2017; Merski et al., 2013; Negele et al., 2015; Xie et al., 2018), kao i ključni uzrok i element grupe poremećaja povezanih sa stresom, uključujući PTSP i akutni stresni poremećaj (APA, 2013).

Procenjena učestalost traume među delinkventima varira u zavisnosti od tipa uzorka i vrste primenjene metodologije. Već devedesetih godina imamo podatke da se pojedini oblici fizičkog, psihičkog i emocionalnog zlostavljanja ili zanemarivanja, teških nesreća i gubitaka beleže u oko 80% maloletnih prestupnika (Fonagy et al., 1997). Nedavno objavljen pregledni rad ukazuje je oko 87% osuđenih maloletnika imalo bar jedno traumatsko iskustvo (Malvaso et al., 2022). Nepovoljna životna iskustva takođe pozitivno koreliraju sa stepenom povratništva (Yohros, 2022). Posebno teškim i preplavljujućim se

smatraju traumatska iskustva u kojima je sam roditelj ili staratelj taj koji je nasilan jer sa sobom nose osećaj izdaje poverenja – „onaj na koga se oslanjam me je povredio ili me nije zaštitio, čime je izneverio i mene i svoju ulogu” (Freyd, DePrince, & Gleaves, 2007).

Važan podatak je i da su deca koja su ušla u sistem socijalne zaštite zbog nasilja u porodici prvi put tokom adolescencije pod većim rizikom za prstupništvo i kasnije povratništvo od mlađe dece, pri čemu su maltretirane devojke generalno pod većim rizikom (Kerig & Becker, 2015). Kada je u pitanju nalaz povezan sa uzrastom, nekoliko mogućih hipoteza je postavljeno: 1) manja efikasnost socijalnih službi u radu sa adolescentima, 2) razvojne specifičnosti uzrasta koje dovode do toga da su mlađa deca rezilijentnija, 3) teže otkrivanje slučajeva zlostavljanja i zanemarivanja adolescenta u odnosu na mlađe dete, pa su samim tim i otkriveni slučajevi teži, a moguće i da duže traju. S druge strane, devojke značajno češće doživljavaju seksualno zlostavljanje, a češće su i žrtve bliske osobe (Kerig & Ford, 2014).

Nalazi o povezanosti traume sa antisocijalnim ponšanjem doveli su do teorije i povređivanju sebe i drugih kao simptomu posttraumatskog izlaganja riziku (Kerig, 2019). Trauma utiče na iskrivljenu percepciju rizika od određenih situacija, ljudi i ponašanja, probleme u samoregulaciji, nesigurnu vezanost, te razvoj društveno nefunkcionalnih strategija preživljavanja i nadvladavanja traume.

Mentalizacija i prestupništvo

Poslednjih godina raste broj istraživanja kapaciteteta za mentalizaciju adolescenata sa problemima u ponašanju, ali ona retko

obuhvataju i devojke. Möller je sa saradnicima (Möller et al., 2014) zabeležila nižu mentalizacija među mladićima koji su činili krivična dela nego u kontrolnoj grupi momaka, kao i veće prisustvo antimentalizujućih i prementalizujućih objašnjenja. Podaci ukazuju da prestupnici imaju nižu mentalizaciju u odnosu na devojke koje su počinile krivična dela (Protić, 2018; Protić et al., 2020). Međutim ove podatke treba uzeti sa rezervom zbog veće heterogenosti uzorka devojaka po pitanju vrste krivičnog dela i stepena agresivnosti, ali i zbog tipa preživljene traume.

Na uzorku dece pronađena je i veza slabije mentalizacije i eksternalizujućih poremećaja (Ensink et al., 2016). Takođe, sličan zaključak o niskoj mentalizaciji kao faktoru rizika za ispoljavanju agresije dobijen je i na uzorku osoba s izraženim psihopatskim crtama (Taubner et al., 2013). Nije mnogo veći broj ni istraživanja na uzorku odraslih, ali su zaključci slični. Levinson i Fonagy su pokazali da zatvorenici imaju niže skorove na intervjuu za procenu mentalizacije nego neosuđivane osobe sa i bez dijagnoze poremećaja ličnosti (Levinson & Fonagy, 2004). Slično je dobijeno u grupi seksualnih prestupnika (Sklyarov, 2020), dok je u drugoj studiji dobijeno da prestupnici sa vrlo nasilnim delima, koji ispunjavaju uslove za antisocijalni poremećaj ličnosti, imaju nižu mentalizaciju od prestupnika bez poremećaja ličnosti, a da pak obe grupe slabije mentalizuju od kontrolne (Newbury-Helps et al., 2016).

Postoje i indicije da mentalizacija ima medijatorsku ulogu u povezanosti traume i samoprocene agresivnog ponašanja među adolescentima iz opšte populacije (Taubner & Curth, 2013), eksternalizujućih problema u grupi dece koja su preživela seksualno

nasilje (Ensink et al., 2016) i potencijala za agresivno ponašanje u nekliničkom uzorku odraslih (Schwarzer et al., 2021). S druge strane, Abete i saradnici (2017) izveštavaju da samo preterano, eksczesivno mentalizovanje (hipermentalizacija), ali ne i nedostatak mentalizacije, posreduju odnos između traume i agresivnosti, i to samo među devojkama. Dodatno neslaganje dobija se na pitanje da li je problem u razumevanju osećanja (kognitivni aspekt) ili u ispravnom reagovanju na tuđa osećanja (afektivni aspekt). Neadekvatan afektivni odgovor pokazao se kao izvor problema među osobama sa antisocijalnim poremećajem ličnosti (Dolan & Fullam, 2004), dok je obrnuti nalaz dobijen na uzorku maloletnih prestupnika (Milojević & Dimitrijević, 2014). Ovakva razlika mogla bi se objasniti i razlikama u prirodi fenomena poremećaja ličnosti i prestupništva, ali i razvojnim razlikama između odraslih i adolescenata.

Druge psiho-socijalne karakteristike prestupnica

Sociološka istraživanja kao najčešće korelate delinkvencije ističu manji stepen roditeljske kontrole (Costello & Mederer, 2003), slabiju integrisanost u institucije i nedostatak osećaja pripadnosti, te različite socio-demografske karakteristike, poput nižeg ekonomskog statusa, slabijeg obrazovanja, života u velikoj porodici, prestupništva među članovima porodice i slično (na primer, Agnew, 2005).

S druge strane, u zavisnosti od pristupa i škole, psiholozi su isticali pojedine crte ličnosti, poput psihopatije, impulsivnosti i loše samokontrole, bezosećajnosti i „teškog” temperamenta (Geerlings et al., 2020; Tharshini et al., 2021), probleme u moralnom razvoju (Stams et al., 2006), nedovoljno razvijenu empatiju (Jolliffe & Farrington, 2004;

Milojević & Dimitrijević, 2014) i mentalizaciju (Protić, 2016, 2018; Protić et al, 2020), lošiju sposobnost komunikacije i kontrole afekata (Milojević et al., 2016), visoka senzitivnost obrade čulnih stimulusa (Drndarević et al., 2021) i dugačke ili trajne separacije i/ili traume u ranom odnosu s roditeljima (Milojević, 2012). Pojedini autori, posebno oni koji dolaze iz rodno-neutralnog pristupa, su izdvojili „centralnih osam” karakteristika prestupništva nezavisnih od roda: antisocijalne kognicije, antisocijalni vršnjaci, deficiti ličnosti (npr. impulsivnost), porodične/bračne disfunkcije, zloupotreba supstanci, obrazovne/profesionalne prepreke i pogrešno korišćenje slobodnog vremena (Andrews & Bonta, 2010).

Za razumevanje i predviđanje razvojnih putanja prestupništva posebno su važne studije koje obuhvataju širu populaciju maloletnika, prateći ih nekoliko godina i ispitujući širok opseg karakteristika. Jedna od njih je prospektivna longitudinalna Kembridžova studija razvoja delinkvencije (1961/62 – 2001/02 godina), sprovedena na uzorku od preko 400 muškaraca uzrasta od 8 do 48 godina (Farrington et al., 2006). Farrington i kolege u više publikacija (npr. Farrington et al, 2013, 2016) izveštavaju o povezanosti ponašajnih (pravljenje problema, problemi sa disciplinom i nepoštenost), ličnosnih karakteristika (visoka smelost, nizak verbalni IQ, niska koncentracija i postignuće) i porodičnih varijabli (poremećeni odnosi u porodici, loš nadzor, stroga disciplina, osuđeni roditelj, brat i sestra delinkvent, roditeljski sukob i velika porodica), kao i socioekonomskog statusa (niska primanja i loši uslovi u kući) sa osuđivanim nasiljem (koje je zabeleženo u 9% ukupnog uzorka muškaraca).

Uporedivi nalazi dobijeni su i u drugim poznatim longitudinalnim studijama, takođe sprovedenim samo na uzorku muškaraca, poput Oregon studije mladih (Capaldi & Patterson, 1996), Pitsburg studije mladih (Loeber et al., 2008) ili Mladih Kembridža i Somervila (McCord, 1979). Podatke iz navedenih i sličnih istraživanja sumirao je Farrington (2011, 2019), ističući impulsivnost, nisku inteligenciji i postignuća, loš roditeljski nadzor, strogu roditeljsku disciplinu, fizičko zlostavljanje dece, veliku porodica, rastavljenu porodicu i nizak socio-ekonomski status kao dokazima podržane riziko-faktore maloletničkog prestupništva.

Ipak, jasan je i očit nedostatak studija koje uključuju maloletnice i žene. Iako možemo pretpostaviti da je većina karakteristika ili riziko-faktora slična ili ista, ostaju neodgovorena pitanja da li žene i muškarci reaguju na isti način, te kako sadejstvo i broj faktora utiču na muškarce i žene (Hipwell & Loeber, 2006). Da li su jednako izloženi jednakom broju i nivou riziko-faktora i da li je jednak broj riziko-faktora potreban za momke i devojke? Na primer, uticaj vršnjaka na žene može biti izraženiji s obzirom da u odnosu na momke one grade intimnija prijateljstva, češće bivaju izolovane u slučaju problematičnog ponašanja i češće se upuštaju u odnos sa starijim delinkventnim partnerom.

Struktura krivičnih dela

Kada je u pitanju struktura krivičnih dela, podaci iz SAD ukazuju na relativno stabilnu strukturu krivičnih dela u periodu 1997 – 2017. (Hockenberry, 2020). Nešto manje od četvrtine osuđenih maloletnika učinilo je nasilna krivična dela, a generalno dela protiv čoveka 30-35%. Posmatrajući samo 2017. godinu, kada uzmu u obzir rodne razlike, 35% osuđenih maloletnica (sparam 42% maloletnika) je učinilo dela protiv čoveka, specifično 15% devojaka (sparam 30% muškaraca) je osuđeno za nasilna krivična dela. Dela protiv imovine učinilo je 17% maloletnica a 23% maloletnika, dok je za dela u vezi sa drogom osuđen jednak broj 5-6%. Konačno, veći procenat maloletnica (9% prema 3%) je osuđen za dela kažnjiva na tom uzrastu ali ne i u odraslom dobu (poput bežanja od kuće). Uporedivi su i podaci sa Novog Zelanda koji govore da su 2019. godine žene činile 29% mladih osuđenih za dela sa namerom da se nanese povreda, a 23% učinioca pljačke, iznude i sličnih dela (Statistics New Zealand, 2020).

U našem pravnom sistemu izdvojene su grupe dela protiv imovine, života i tela, javnog reda i mira, zdravlja ljudi, braka i porodice, bezbednosti javnog saobraćaja, opšte sigurnosti ljudi i imovine, sloboda i prava čoveka i građanina, časti i ugleda, polnih sloboda, izbornih prava i prava na rad. Zajedno s kolegama sam 2021. godine radila analizu efekata primene zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela prateći rezultate o maloletničkom prestupništvu u periodu 2006-2019 (Karić et al., 2021). Nekoliko rezultata u vezi sa strukturom krivičnih dela treba istaći: 1. najbrojnija krivična dela bila su iz grupe krivična dela protiv imovine (56.9%), zatim krivična dela protiv života i tela (11.9%),

krivična dela protiv javnog reda i mira (11.7%) i krivična dela protiv zdravlja ljudi (7.4%), 2. trend rasta učestalosti uočen je za krivična dela protiv sloboda i prava čoveka i građana, protiv braka i porodice, protiv zdravlja ljudi i protiv životne sredine i 3. trend opadanja uočen je za krivična dela protiv života i tela, protiv imovine, protiv privrede, protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine, protiv bezbednosti javnog saobraćaja, protiv državnih organa, protiv pravnog saobraćaja. Nažalost, u skladu sa ciljevima analize, tada nisu istraživane eventualne rodne razlike u strukturi krivičnih dela u funkciji vremena, a ugovorno je određena zabrana u korišćenju dobijenih podataka u daljim studijma.

Kontekst i karakteristike kriminaliteta

Relativno robustnim se pokazuju i nalazi o rodnim razlikama u kontekstu i značenju krivičnog dela. Tako će žene češće ispoljavati antisocijalno ponašanje u odnosu sa bliskim i poznatim ljudima (tj. članovima porodice, prijateljima, partnerima), na poznatim mestima, same kada je u pitanju agresivno delo, a u grupi ili češće s partnerom kada su u pitanju nenasilni prekršaji, ređe s upotrebom oružja i mahom uz nanošenje lakših telesnih povreda (Steffensmeier & Allan, 1996). S druge strane, muškarci krivična dela vrše impulsivno, pri čemu je žrtva njima nepoznata od ranije, češće su pripadnici bande, podzemlja i nanose teže telesne povrede, koristeći hladno oružje. Istraživanja pokazuju da je od svih ubistava rodna razlika u učestalosti supružničkih ubistava najmanja,² te da prema podacima iz Švedske 80% žrtava žena čine članovi porodice, 50% intimni partneri, a 30% deca (Trägårdh et al., 2016).

Postoje i podaci o rodnim razlikama u značenju i motivaciji za činjenje krivičnih dela. Najčešći povod da žena ubije supružnika jeste želja da se prekine dugogodišnje zlostavljanje i maltretiranje, strah za sopstveni ili život deteta i procena da su sve druge alternative iscrpljene (Harper, 2017a, 2017b), dok su među muškarcima značajno učestaliji osveta zbog prevare i porodični masakr, koje neretko prati samoubistvo učinioca dela (Dobash et al., 1992). Dodatno, žene se u krađu mahom upuštaju kako bi nabavile neophodne osnovne stvari za porodicu ili pak

² Ovaj podatak je važno tumačiti u svetlu statističkih podataka: iako su muškarci generalno pod 3-4 puta većim rizikom da budu ubijeni, žene šest puta češće bivaju žrtve partnera (Cooper & Smith, 2011); takođe, oko 50% ubijenih žena usmrćuje bivši ili trenutni partner, dok je to slučaj u do 8% ubijenih muškaraca (Fridel & Fox, 2019).

kad nemaju dovoljno novca za sopstvene potrebe, poput kozmetike ili nakita, dok muškarci krađu kako bi dokazali svoju maskulinitet, potvrdili status ili pribavili značajnu materijalnu dobit (Chesney-Lind, 1997). Kada su u pitanju dela u vezi sa zloupotrebom supstanci, iako za razliku od muškaraca žene ređe nanose telesne povrede, imaju manju ulogu i manje nagrade u organizaciji uzgoja i prodavanja droge, postoje i drugačiji primeri, u zavisnosti od kulture i podneblja (Fleetwood & Leban, 2022).

Podaci pokazuju da su žene počinile 45% ubistava sopstvene dece (Yarwood, 2004), dok su u prvih nedelju dana majke učinioci preko dve trećine svih ubistava novorođene dece (Lord et al, 2002). Ubistvo neposredno posle rođenja ili tokom porođaja povezano je, s jedne strane, s izmenjenim stanjem svesti i intelektualnim deficitima, koji u sadejstvu dovode do nekontrolisanog ponašanja, ili pak s druge strane, s kumulativnim stresom usled teških životnih uslova u kojim žena živi, sa strahom i stidom, osećajem napuštenosti, koji je prethodno pratilo skrivanje i negiranje trudnoće. U kategorizaciji motiva žena koje su ubile svoju decu tokom života izdvajaju se: altruistički razlozi, odnosno skraćivanje patnje usled bolesti, nemaštine i sl., akutna psihoza, koja može biti u vezi sa post-porođajnim mentalnim problemima, neželjeno dete, slučajna smrt, odnosno rezultat zlostavljanja bez namere da se izvrši ubistvo, i osveta partneru ili porodici (Mallicoat, 2011). S druge strane, kod muškaraca se kao motivi izdvajaju osjećaj gubljenja kontrole nad ženom ili porodicom, ljubomora ili sumnja u neverstvo (Yarwood, 2004).

Razvojne putanje i taksonomija prestupništva

Učinioci krivičnih dela i u praksi i u istraživanjima pokazali su se kao vrlo heterogena grupa. Kako bi se omogućio određeni stepen predvidljivosti i uspešnosti procene potreba, toka i rizika, osmišljene su različite taksonomije, koje najčešće uzimaju u obzir uzrast u vreme početka i toka činjenja krivičnih dela, tip krivičnog dela i prisustvo karakterističnih crta ličnosti.

Nalazi o diskontinuitetu prestupničkog ponašanja u većini slučajeva i, s druge strane, njegovom održavanju kada je u pitanju manji broj adolescenata, podstakli su autore da osmisle razvojnu taksonomiju, koju najčešće čine dve grupe prestupnika, čiji je razvojni put značajno drugačiji: celoživotni prestupnici (*life-course persisters*) i prestupnici tokom adolescencije (*adolescent-limited offenders*) (Moffitt, 1993; za detaljniji prikaz na srpskom jeziku videti Milojević & Dimitrijević, 2012), iliti oni sa ranim i kasnim početkom činjenja krivičnih dela (Patterson et al., 1992). Naime, prema ovim kategorizacijama, na jednoj razvojnoj putanji jesu maloletnici koja pokazuju hronično delinkventno ponašanje, koje se pojavilo na sasvim ranom uzrastu i opstalo i u odraslom dobu. Težina njihovih prekršaja raste s uzrastom: od tuča na trogodišnjem uzrastu, krađa i laganja s deset godina, prodaje droge i krađa kola sa šesnaest, razbojništva i silovanja sa dvadeset, i pronevere, iznude i zlostavljanja dece u tridesetim godinama. Na drugoj putanji je znatno veći broj adolescenata koji prestaju s antisocijalnim ponašanjem oko osamnaeste godine, iako težina dela koja su učinili do tog uzrasta može biti i veća u odnosu na vršnjake koji će pokazati trajno prestupničko ponašanje (Moffitt, 1993; Patterson et al., 1992). Stoga je

same prestupnike u adolescenciji teško razvrstati na ove dve grupe putem policijskih dosijea, tj. u odnosu na vrstu prekršaja. Razlike među njima se moraju tražiti u ranom iskustvu u primarnoj porodici, postojanju neuroloških ili kognitivnih deficita ili „teškog” temperamenta, ali i u značenju koje za pojedinca ima prestupničko ponašanje.

Prolazno antisocijalno ponašanje postoji u značajnom procentu adolescentske populacije danas i najčešće predstavlja fazu eksperimentisanja, vid protesta, bunta prema odraslima, a opet i inicijacije za ulazak u njihov svet, kao i čin koji bi obezbedio da ih vršnjačka grupa prihvati (Van IJzendoorn, 1997; Moffitt, 1993). Ovi adolescenti su u detinjstvu, ipak, naučili strategije održavanja odnosa s drugima, te kada procene da veličina nagrade više ne opravdava dalje upuštanje u rizik od kazne, mogu pokazati prosocijalno ponašanje i biti prihvaćeni od okoline. Za razliku od njih, adolescenti s trajnim oblikom antisocijalnog ponašanja (1–29% u zavisnosti od studija, Jolliffe et al., 2017) nemaju izgrađene socijalne veštine, kapacitet za empatiju, niti sposobnost samokontrole, što im znatno umanjuje šanse da dobiju validaciju od važnih drugih. Oni postižu slabije akademske uspehe, teže se integrišu u zajednicu i ne uspevaju da dobiju dovoljno podrške i motiva da prekinu s prestupničkim ponašanjem.

Zbog nekonzistentnosti nalaza, što je verovatno posledica razlike u metodologiji, definiciji problema, nedostatku longitudinalnih praćenja ili pak malih uzoraka devojaka, postoji živa debata da li se ova taksonomija može primeniti na devojke, odnosno da li devojke odlikuje samo prva ili druga putanja (Hipwell & Loeber, 2006). Različiti autori su, tako, definisali putanju kasnijeg upuštanja devojaka u prestupništvo

(Silverthorn & Frick, 1999), koja zapravo nalikuje putanji sa ranim početkom među dečacima, ali kojom devojke kreću tek u adolescenciji. Drugi su pak istakli upravo putanju ranog upuštanja u prestupništvo među maloletnicama (Leve & Chamberlain, 2004). Konačno, postoje podaci i o ženama koje su se tek u odraslom dobu upustile u kriminalitet u Belgiji (Nuytiens & Christiaens, 2016), pri čemu su važnu ulogu imali finansijski faktor, zavisnost i partnersko nasilje.

Ima i stavova suprotstavljenih ideji postojanja određenih razvojnih putanja i specifičnih kategorija prestupnika (Laub & Sampson, 1993; Sampson & Laub, 1993). Ovakav dinamički pristup pretpostavlja da kontinuitet i promene u prestupničkom ponašanju predstavljaju funkciju jačine socijalnih veza pojedinca i kao i njegovog svrsishodnog izbora pojedinca ili agensnosti. Tako bi u (dis)kontinuitetu delinkventnog ponašanja veći udeo imao npr. novoformiran odnos vezanosti sa partnerom, nego dotadašnja razvojna putanja. Ovaj je pak pristup i nastao kroz refleksiju na ženski kriminalitet, ukazujući na to da aktivacija ranih trauma može tokom kasnijeg života dovesti do krivičnih dela među ženama. Pri tome su isticani i drugi stresori, posebno relevantni za devojke, kao što su usklađivanje zahteva majčinstva, porodice i posla, lošiji uslovi rada, izloženost mobingu, niži socioekonomski status, marginalizacija i diskriminacija.

Kada je u pitanju tip krivičnog dela, autori najčešće razlikuju nasilna dela od kršenja pravila. Prva odlikuje otvorena fizička agresija (npr. tuče i maltretiranja), a druga neagresivno kršenje pravila ili prikriveno antisocijalno ponašanje (npr. krađe i vandalizam), mada određeni stepen preklapanja među ovim kategorijama postoji (Hyde et al., 2015). Razlikuje

se i proaktivna agresija (iliti instrumentalna/hladnokrvna), čiji je motiv postizanje cilja, od reaktivne agresije, koja predstavlja odgovor na odbacivanje ili frustraciju (Card & Little, 2006). S tim u vezi je i impulsivnost koja podrazumeva nekontrolisano eksplozivno ponašanje, često praćeno neželjenim posledicama (McCown et al., 1993).

Treći tip taksonomije prepoznaje postojanje ili nepostojanje bezosećajno-neemocionalnih crta ličnosti, odnosno ograničenih prosocijalnih emocija (Frick & Moffitt, 2010). Naime, postoje indikacije o specifičnoj neurološkoj prirodi antisocijalnog ponašanja uz postojanje bezosećajno-neemocionalnih crta, kao i drugačijim genetičkim uticajima, u odnosu na situacije kad ovih crta ličnosti nema (Burt, 2012). Takođe, kada postoji sadejstvo bezosećajno-neemocionalnih crta ličnosti, krivična aktivnost počinje ranije i obično je prati izraženiji stepen agresije (Frick et al., 2014).

Logično proističu pitanja preklapanja i međusobnog odnosa navedenih kategorizacija, kao i njihova svrsishodnost u praksi, kako za muškarce, tako i za žene. Studija longitudinalnog praćenja 268 muškaraca nižeg ekonomskog staleža sugerije da bezosećajno-neemocionalne crte ličnosti predviđaju hapšenja u adolescenciji i kasniju zavisnost od supstanci, dok kasnije negativne ishode predviđaju prisustvo agresije i raniji početak činjenja krivičnih dela (Hyde et al., 2015).

Da li ima nešto rodno-specifično u ovim putanjama? Možemo li ih sa jednakom pouzdanošću primeniti na žene i muškarce? Debata na ovu temu je živa. Osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka počeo se uviđati obrazac po kojem značajan procenat devojaka, ali i neki momci, beg od kuće vide kao spas od (seksualnog) nasilja u porodici. Zloupotreba droge i

alkohola dolazila bi kao posledica ili, pored krađe i prostitucije, još jedan od mehanizama preživljavanja na ulici. Jednako stavljajući znak pitanja na takozvane rodno-neutralne i rodno-osetljive pristupe, Daly's (1992) analizirala je narative 40 osuđenih devojaka poredeći ih sa jednakim brojem osuđenih muškaraca. Na osnovu toga predložila je pet putanja ulaska u prestupništvo karakterističnih za žene: a) žena sa ulice, b) pretučena žena, c) povređena žena koja povređuje, d) žena povezana sa drogom i e) ostale. Poslednja grupa je kasnije nazvana *ekonomski motivisana žena* (Morash & Schram, 2002). Ova kategorizacija je kasnije potvrđivana, i iz nje se razvila taksonomija ženskog kriminaliteta: rodno-specifična putanja, kojoj pripadaju žene sa ulice, pretučena žena, povređena i povređujuća žena, žena povezana sa drogom, i rodno-nespecifična putanja, kojom se kreću žene vođene ekonomskim interesima u činjenju dela (Wattanaporn & Holtfreter, 2014). Važno je naglasiti da je Daly (1994) ponudila i uporednu kategorizaciju putanje prestupništva među muškarcima. Ona je izdvojila: a) muškarce na ulici; b) povređene i povređujuće muškarce; c) muškarce povezane sa drogom; d) ekscesivno maskulinu grupu; e) muškarce „loše sreće” i f) maskulino igranje. Daly (1994), analizirajući važne karakteristike ženskog kriminaliteta, ističe veću verovatnoću bežanja od kuće, potrebu žena da ih tokom boravka na ulici zaštiti muškarac, mogućnost zarađivanja kroz seksualni rad, te uticaj dece i uloge majke na funkcionisanje i život žena.

Postoje i drugačiji nalazi na temu muških i ženskih putanja. U svojoj doktorskoj tezi Daggett (2014) govori o četiri rodno-nezavisne putanje u prestupništvo (ljudi na ulici, situacioni prestupnici i prestupnici povezani sa drogom) i dve rodno-specifične (muškarci hronični prestupnici i žene prestupnice po prvi put). Preklapanje u putanjama nađeno je i u

australijskoj studiji (Fitzgerald et al., 2012), u kojoj su i devojke i momci mogli biti svrstani u grupe nasilnih, nenaslinih i prestupnika sa niskim nivoom nasilja, pri čemu se izdvojila kao zasebna i grupa muških seksualnih prestupnika. Konačno, istraživane su i specifično muške putanje u kriminalitet (Bosick et al., 2015): na osnovu psiho-socijalnih karakteristika (poput IQ, odnosa vezanosti, vršnjačkih grupa, upotrebe droga i sl.) izdvojene su kategorije najmanje problematičnih, slabo uspešnih, impulsivnih buntovnika i nasilnih momaka.

Povratništvo

Recidivizam ili povratništvo podrazumeva ponovo činjenje krivičnih dela usled neuspeha kazneno-popravnih mera, tretmana i tercijarne prevencije. Podaci iz zapadne kulture ukazuju na zabrinjavajuće visok stepen povratništva (Durose et al, 2014; Cuervo & Villanueva, 2018). U Španiji, na primer, stepen povratništva iznosi 62%–70% za maloletnike smeštene u popravne domove, a 22–27% za one kojima je izrečena alternativna mera (San Juan et al., 2007). Istraživači Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja (Stevanović et al., 2018) sprovedli su i ekspertsku analizu povratništva u okviru kazneno-popravnih zavoda u Sremskoj Mitrovici, Požarevcu i Nišu, Specijalne zatvorske bolnice u Beogradu, te vaspitno-popravnog doma u Kruševcu. Pored ovih ustanova, sagledan je povrat i u odnosu na ona lica prema kojima je primenjena neka od zakonom predviđenih alternativnih krivičnih sankcija, a prema podacima koji se beleže u okviru Kancelarije za alternativne sankcije u Beogradu. Nekoliko rezultata bih posebno istakla. Prvi je da 18,4% ispitanika spada u povratnike, pri čemu je najveći povrat zabeležen za krivična dela neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga (32,3%), potom zbog krivičnog dela teška krađa (25,5%) i krivičnog dela razbojništva (16,7%). Kao statistički značajni indikatori, koji u modelu objašnjavaju 14% varijanse povrata, izdvojili su se broj prethodnih pravnosnažnih presuda, broj disciplinskih mera u toku izdržavanja kazne zatvora i ukupan skor na upitniku za procenu rizika. Potom, prikupljeni podaci iz Specijalne zatvorske bolnice ukazuju na to da je povrat u slučaju mera bezbednosti (mera bezbednosti obaveznog lečenja narkomana i mera bezbednosti obaveznog lečenja

alkoholičara) registrovan u 26% ispitanika, pri čemu su učinioci nasilnih krivičnih dela skloniji da ponove nasilno delo. Povrat u slučaju alternativnih sankcija iznosio je 12%, a od toga je samo u grupi osuđenih na uslovnu osudu sa zaštitnim nadzorom recidiviralo 25% ispitanika. Zanimljivo je da je novoučinjeno delo mahom ozbiljnije prirode i sa elementima razbojništva. Konačno, povrat maloletnika iznosio je 36%, pri čemu rezultati sugerišu da će ispitanici skloni izvršavanju većeg broja dela koja ne uključuju elemente nasilja imati veću šansu da recidiviraju. Nažalost, u ovoj studiji nisu istraživane rodne razlike.

Ipak, postoji generalna saglasnost oko određenih trendova u povratništvu, pre svega oko toga da je veći stepen povratništva specifičan za muškarce, mlađe prestupnike, pripadnike manjina i za krivična dela protiv imovine u odnosu na ostala dela (Villanueva et al., 2019). Nalazi sugerišu postojanje rodni razlika u riziko-faktorima i putanjama povratništva. Među devojkama izdvajaju se iskustvo seksualnog nasilja u detinjstvu, problemi u bliskim odnosima (npr. nasilni partner, manjak socijalne podrške) i zloupotreba supstanci (Hubbard & Pratt, 2002), dok se uticaj vršnjačke grupe, agresija i ponašanje protivljenja i odbijanja uočava među muškarcima (Conrad et al., 2014).

Podtipovi prestupništva

Najšira opšta podela krivičnih dela jeste na nasilna dela, krađe, zloupotrebe narkotika i seksualna prestupništva. Svaka od ovih grupa se može dalje deliti na potkategorije, ali se i međusobno preklapati. Postoji osnov da se svaka od ove četiri grupe razmatra zasebno, u pogledu fenomenologije, etiologije i tretmana. Za potrebe ove knjige kao ilustraciju sam odabrala grupu seksualnih prestupa, i to dve potkategorije: prostituciju i seksualno prestupništvo u užem smislu, odnosno silovanje i zlostavljanje. Kako bi posebno razmatranje svih potkategorija zahtevalo zasebnu monografiju, izbor je pao na ova dva tipa jer su najviše obojena rodnim stereotipima i normama: koliko su žene prva asocijacija kada je reč o prostituciji, toliko je uopšteno nezamislivo da žena seksualno zlostavlja svoje dete.

Prostitucija

Prostitucija predstavlja svega 0,17% svih krivičnih dela u policijskoj statistici u Sjedinjenim Američkim Državama u periodu 1997–2000 (Finkelhor & Ormrod, 2004). Podaci pokazuju da je u ovom periodu uočen porast broja uhapšenih devojaka, ali ne i momaka, te i da su devojke nižeg uzrasta. Uočavaju se i razlike u pristupu policije: češće se pronalaze i hapse momci koji se bave prostitucijom, dok se devojke šalju socijalnim službama. U sagledavanju učestalosti prostitucije, svakako treba uzeti u obzir i nalaze po kojima je više od 3% odraslih i žena i muškaraca nekad dobilo novac za seks (Bakker & Vanwesenbeeck, 2006), a da je razlika u korist muškaraca vidljiva na adolescentskom

uzrastu (2% prema 1%, de Graaf, Meijer, Poelman, & Vanwesenbeeck, 2005). Ipak, prostitucija kao fenomen i u javnosti i u istraživanjima ostaje dominantno ženski problem.

Prostitucija je i po prirodi i po etiologiji heterogen fenomen. Tipovi prostitucije su hijerarhijski organizovani (Weitzer, 2005). Najniže na lestvici su seksualni radnici na ulicama, koji su dodatno stratifikovani, na primer u odnosu na rod, rasu, izgled ili uzrast. Iako se ovaj tip prostitucije najviše istražuje i iako predstavlja prototip u laičkoj predstavi, on obuhvata manje od trećine slučajeva seksualnog rada. Rad unutra – od salona za masažu i barova, preko bordela i poslovne pratnje, pa do nezavisnih žena i muškaraca – predstavlja put ka većoj kontroli, boljim uslovima rada, manjim zdravstvenim i bezbednosnim rizicima, ali i proširenom spektru angažovanosti (uključivanju emocionalne, prijateljske, savetodavne komponente u odnosu sa klijentima).

Višestruka i kontinuirana viktimizacija (Allwood & Spatz-Widom, 2013) prepoznata je kao glavni faktor rizika za ulazak u prostituciju. Prostitucija tako postaje način da se pobegne ili preživi u kontekstu poliviktimizacije, naročito seksualnog zlostavljanja, problema u porodičnim odnosima (npr. narkomanija, traume, krivična dela u porodici, česte selidbe), bolesti zavisnosti i problema u skoli (Reynolds, 2016). Prepoznate su različite putanje ulaska devojaka u prostituciju. Devojke iz više srednje klase u prostituciju ulaze nakon što pobegnu od fizičkog, seksualnog i emocionalnog zlostavljanja kod kuće (Spatz-Widom & Kuhns, 1996). Na ulici one postaju lake mete makroa i bivaju seksualno eksploatisane kako bi preživele. Druga putanja je putanja siromašnih devojaka, koje su neretko predstavnice manjinskih zajednica

(Roe-Sepowitz, 2012). One u prostituciju ulaze kako bi dobile novac i hranu za porodicu.

S jedne strane, sve je jači apel da se osoba koja se bavi prostitucijom sagleda kao žrtva i da joj, u skladu sa tim, budu omogućeni adekvatan tretman i zaštita. S druge strane, postoje i podržavaoci dekriminalizacije prostitucije u odraslom dobu, uz argument da svojevoljan seksualni rad može biti legalan izvor prihoda (Brents & Hausbeck, 2005). Ovakvo viđenje je rezervisano za visoku prostituciju ili prostituciju izvan ulica, posebno zastupljeno u razumevanju prostitucije među muškarcima (npr. Smith et al., 2012), s tim što je važno još jednom istaći da su muškarci u istraživanjima seksualnog rada zanemarena grupacija. Sumirajući specifične karakteristike seksualnih radnika i rodne razlike, Vanwesenbeeck (2013) ističe: 1) veći značaj uloge novca među ženama u poređenju s muškarcima, 2) potencijalno češća istorija seksualnog zlostavljanja među ženama, iako su nalazi o muškarcima ograničeni i kontradiktorni, 3) veće seksualno uživanje heteroseksualnih muškaraca u odnosu na homoseksualne muškarce i žene, dok su motivacija u pogledu osvajanja slobode, kontrole i seksualno eksperimentisanje sve češći među ženama koje se oslanjaju na novu tehnologiju, 4) trgovina ljudima zarad seksualne eksploatacije značajno je češća u slučaju žena i 5) najveći stepen stigme doživljavaju homoseksualni muškarci, a potom i žene, dok se heteroseksualnim muškarcima koji se bave seksualnim radom može pripisati i pozitivna konotacija. Dodatno, muškarci se brže i fleksibilnije kreću na hijerarhijskoj lestvici prostitucije, ranije iz nje izlaze i imaju veću kontrolu, s obzirom na to da ređe imaju makroa ili nekog iznad sebe (Weitzer, 2005).

Krivična dela seksualnog nasilja

Seksualno prestupništvo devojaka i žena je značajno slabije istraživano od seksualnog prestupništva muškaraca, ali i od drugih vrsta krivičnih dela. Jedan deo razloga za to leži u veoma niskoj učestalosti ovakvih dela. Meta-studija na velikom uzorku seksualnih prestupnika iz 12 zemalja pokazuje da žene čine prosečno do 2% od ukupnog broja seksualnih prestupa, pri čemu je u SAD zvanično prijavljena stopa od 7%, dok je u Irskoj i Belgiji značajno manja od 2% (Cortoni et al., 2017). Dodatno, meta-analitičke studije (Colson et al., 2013; Cortoni et al., 2010) pokazuju da je recidivizam seksualnog prestupništva žena, posebno u odsustvu drugih (nasilnih) krivičnih dela, izrazito nizak (manje od 3%, a u slučaju sadejstva sa nasilništvom do 8%) u odnosu na ista dela muškaraca, ali i druga krivična dela žena.

Deo objašnjenja, međutim, verovatno leži i u rodno-zasnovanim stereotipima i predrasudama po kojima su žene nespojive sa delima seksualnog nasilništva (Almond et al., 2017), zastupljenim čak i među profesionalcima kada se govori o seksualnom zlostavljanju deteta (Ogilvie, 2004). Ovakvi stereotipi su povezani, s jedne strane, sa donekle iskrivljenom percepcijom prirode i učestalosti ovakvih krivičnih dela ili čak pripisivanjem pozitivne ili podsmešljive konotacije, kao na primer u slučajevima nasilja u odnosima nastavnica–student ili među parovima. S druge strane, oni mogu uticati na spremnost da se ovakvi slučajevi prijave i procesuiraju (Saradjian, 2010), jer podaci iz istraživanja viktimizacije pokazuju da žene čine 12% svih seksualnih prestupa, odnosno da su 40% muškaraca i 4% žena žrtve seksualnog zlostavljanja žena (Cortoni et al., 2017).

Momci i devojke ova krivična dela čine prvi put u sličnom uzrastu, sredinom dvadesetih godina, pri čemu faktori rizika, kontekst i motivacija za činjenje seksualnog nasilja deluju vrlo rodno-specifični. Naime, rizikofaktori za činjenje seksualnih krivičnih dela u muškoj populaciji su neuobičajena seksualna interesovanja, kognicija koja podržava krivično delo, problemi u intimnom i socijalnom funkcionisanju i teškoće u samoregulaciji (Marshall, Marshall, Serran, & O'Brien, 2011). Među ženama koje su učinile seksualna krivična dela izdvajaju se ranija viktimizacija u detinjstvu, zloupotreba droga i pojava mentalnih poremećaja, češće seksualno zlostavljanje, trenutno partnersko nasilje, prisila ili primoranost da se počini krivično delo, kao i češće saučesništvo, nedostatak socijalne mreže i kognicija koja podržava činjenje dela (Cortoni & Gannon, 2016; DeCou et al., 2015). Važno je istaći razlike i u ovoj rodno-specifičnoj kogniciji: dok muški učinioci dela doživljavaju seksualno zlostavljanje kao oblik prava i kao relativno bezopasan čin, pri čemu i muškarace i žene vide kao preteće i opasne, a decu kao seksualno zainteresovanu, žene koje čine seksualno zlostavljanje posmatraju seksualno zlostavljanje samo kao pravo muškarca i relativno bezopasno kada ga počini žena, te u muškarcu vide pretnju i opasnost, a sopstvenu žrtvu kao zreliju i seksualno zainteresovanu (DeCou et al., 2015; Gannon et al., 2012; Ward & Keenan, 1999).

Studija koja je obuhvatala preko 802 hiljade slučajeva seksualnog prestupništva prijavljenog policiji u 37 država SAD u periodu od 1991. do 2011. godine poredila je kontekst muškog i ženskog krivičnog dela (Williams & Bierie, 2015). Najvažnije sličnosti odnosile su se na pretežno činjenje dela u kući, poznatost žrtve i relativno retku upotrebu droge i nanošenje povreda. Ipak, žrtve muškaraca su u 90% slučajeva bile

žene, dok su žene bile žrtve žena u polovini slučajeva. Konačno, žene su imale saučesnika u 38%, najčešće muškarca, a muškarci u 11%.

Žene koje čine ovakva dela će, u odnosu na muškarce, pre za žrtvu izabrati sopstveno biološko ili usvojeno dete, dok će muškarci češće zlostavljati dete partnerke ili daljeg rođaka (West et al., 2011). Podaci pokazuju da je od ukupnog broja nešto više od 20% dece žrtava seksualnog nasilja žena, a da je žena bila saučesnik u 42% slučajeva (McLeod, 2015). Pri tome je žena u skoro 78% dela bila roditelj žrtve, a muškarac u 31%. Ženska deca bila su žrtve muškaraca u 80%, a žena u 68% slučajeva. Deca sa poremećajima ponašanja i intelektualnim problemima su bila češće žrtve muškaraca, a deca sa problemima zloupotrebe supstanci i fizičkim problemima su trpela seksualno nasilje žena. Verovatnoća prestupa nakon 40. godine opada i među muškarcima i među ženama, a žene praktično ne čine seksualno prestupništvo nakon 60 godina starosti.

Činjenje dela u grupi devojaka povezano je sa istorijom viktimizacije i mentalnih problema i specifičnim motivima (Wijkman et al., 2015). Naime, čisto ženske grupe su izrazito retke, žrtve su mahom mlađe i ženskog roda. Značajno češće nego u muškim grupama cilj je maltretiranje i osveta, što je pak retko motiv u muškim grupama. Seksualno zadovoljenje kao motiv je izrazito redak i tada su u pitanju ženska deca kao žrtve, što je, takođe, netipično za muške grupe. Osveta je specifična i za odrasle seksualne prestupnice, što nameće pitanje seksualnog nasilja kao oblika (dodatnog) poniženja (Gannon et al., 2008). Poniženje se javlja i u seksualnom prestupništvu muškaraca, ali u vidu nadmoći nad žrtvom, a ne i želje ne osvetom (Bijleveld et al., 2007).

Konačno, karakteristike seksualnih prestupnica mogu se sumirati kroz zaključke jedne od meta-analiza (Colson et al., 2013) iz ove oblasti: 1) oko polovine žena je bilo žrtva seksualnog, a nešto veći procenat i fizičkog nasilja u porodici, 2) nešto više od polovine ima dijagnostikovan mentalni poremećaj ili intelektualni deficit, 3) veća verovatnoća je da žrtva bude biološko dete ili rođak nego neko van porodice, 4) zloupotreba supstanci je značajan faktor u manje od 30% slučajeva, 4) žena je žrtva u 40% slučajeva, a u 13% prestupnica nije iskazala polnu preferenciju, 5) dve trećine žena prvo delo čine same i 6) nasilje je bilo uključeno u 45% slučajeva, a 40% seksualnih prestupnica ima u istoriji druge vrste krivičnih dela.

Kada je u pitanju tipologija ili putanja ulaska u seksualno prestupništvo, Mathews et al. (1991) među prvima izdvojili su nekoliko profila žena. Pod „predodređenem ženama” podrazumevali su one koje su samoinicijativno seksualno maltretirale, najčešće člana porodice, nakon što su u detinjstvu i same bile žrtve. Grupa „učiteljica-ljubavnica” je sledeća i za nju je specifično da zlostavljaju mahom adolescente izvan porodice, percipirajući taj odnos kao odnos odraslih. Konačno, „žene pod prinudom muškaraca” i „žene koje zlostavljaju u sadejstvu” za žrtve imaju decu. Nešto drugačiju podelu napravili su Wijkman et al. (2010) kada su seksualne prestupnice razvrstali na osnovu sudskih izveštaja u: 1) silovateljke (one koje su učinile teške zločine nad nepoznatim adolescentima), 2) mlade prestupnice (one koje seksualno uznemiravaju muške članove porodice), 3) saučesnice sa psihološkim problemima (za koje je karakteristično prisustvo saučesnika, mentalnih poremećaja i koje ne iskazuju preferenciju po pitanju žrtve) i 4) pasivne majke (one koje prihvataju ili omogućavaju muškarcu da zlostavlja njihovu decu).

Konačno, Gannon et al., (2008, 2014), vođene pristupom utemeljene teorije, predložile su deskriptivni model seksualnog prestupništva žena sa sledećim podtipovima: 1) eksplicitni (koji podrazumeva eksplicitno planiranje, cilj koji se odnosi na seksualno zadovoljenje, osvetu ili intimnost, i pozitivan osećaj po učinjenom delu), 2) dirigovano-odbacujući (koji se odnosi na zlostavljanje pod prinudom, iz straha da se ne izgubi odnos sa muškarcem) i 3) implicitno-dezorganizovani (koji karakteriše impulsivno, neplanirano činjenje dela).

Kritički osvrt

Nezavisno od oblasti i teme, pod pojmom fenomenologija podrazumevamo opis pojava i oblika i karakteristika konstrukta ili fenomena. U ovom poglavlju pokušaću da prikazem saznanja o učestalosti, strukturi i promenama u strukturi krivičnih dela, o dinamici i razvoju kažnjivog ponašanja, sa fokusom na prestupništvo žena. Ipak, iako je ovo samo prvi korak u razumevanju ženskog prestupništva, čini se kao da slažemo slagalicu čije je naličje okrenuto ka nama, delovi nam ili nedostaju ili ih uklapamo po obliku, a nismo sigurni da li će slika imati smisla kada okrenemo lice slagalice.

Nije sve jednaka nepoznanica. Karakteristike ženskog kriminaliteta, kada govorimo o učestalosti, uzrastu i strukturi krivičnih dela, deluju pouzdano i konzistentno definisane. Određene zadržke ipak postoje, na primer, kada je reč o izvoru informacija, odnosno u zavisnosti od toga da li su u pitanju policijski izveštaji, mere samoprocene ili pak podaci dobijeni od žrtava. Razlike u dobijenim nalazima mogu odražavati niz faktora, poput efekata rodno-specifičnog postupanja prema učiniocima krivičnih dela, rodni razlika u samoproceni uopšte i spremnosti da se ona podeli sa drugima ili pak rodni stereotipi. Ograničenja ovih nalaza reflektuju kulturološka ograničenja njihovih izvora. U dostupnoj literaturi, ali i u fokusu mog rada do sada dominirali su nalazi iz evropskih i američkih studija, sa ponekim izletom u južnoameričku kulturu. Pogotovo kada govorimo o prestupništvu devojaka, uticaj kulture i rodni normi, uloga i stereotipa koji u njoj važe mora se pretpostaviti. Doduše, verovatno je uticaj veći kada su u pitanju ostali fenomenološki

aspekti, poput karakteristika ličnosti, putanja i povratništva, nego učestalost, uzrast i struktura dela.

Već sam pisala o problemima prilikom prikupljanja podataka samoprocene među osuđenim adolescentima (Milojević, 2012; Protić, 2016). Značenja koja ova populacija, pripisuju tvrdnjama u upitniku, a onda i njihov način odgovaranja, vrlo su karakteristični. Na primer, prilikom popunjavanja upitnika samoprocene vezanosti, na tvrdnje o strahu od ostavljanja ili od toga da ih bliska osoba ne voli dovoljno šticećenicima vaspitno-popravnog doma zaokruživali su da se ne slažu, a obrazlagali da nemaju čega da se boje kad su već ostavljeni i kad već znaju da ih ne vole. Kvantitativno, ovakvi odgovori govore o pozitivnom modelu sebe, iliti odsustvu straha od gubitka baze sigurnosti, ali imajući u vidu da su oni samo odgovorili na činjenično stanje, pitanje je da li možemo išta zaključiti o njihovom radnom modelu, a kamoli da je on pozitivan. Takođe, odgovori su vrlo varirali u zavisnosti od osobe koju su u tom momentu zamislili na poziciji bliske druge na koju se tvrdnja odnosila. Tako se često dešavalo da bi, ako zamisle u toj tvrdnji oca, odsustvo anksioznosti u odnosu sa ocem komentarisali činjenicom da oca mrze, uz čestu dodatnu verbalizaciju bizarnog sadržaja, što takođe ne govori o njihovom pozitivnom modelu sebe. U nekoj sledećoj tvrdnji zamislili bi svog drugara, pa bi skor o odsustvu straha od gubitka odnosa odgovarao njihovom stvarnom doživljaju. Među prestupnicima koji su spontano pojašnjavali svoje odgovore, bilo je i onih koji su automatski na tvrdnje koje počinju sa „Teško mi je”, izostavljajući dalje čitanje, zaokruživali da se ne slažu, uz obrazloženje „da njima ništa nije teško”. Takvi odgovori doprinose konačnom skoru pozitivnijeg modela drugog, iako, praćeno ovim kontekstom, ne daje nikakvu informaciju o radnim

modelima. Sličan tretman imali su i izrazi „pomoć/podrška”, „zlostavljanje”, „maltretiranje” i dr. prilikom procene intenziteta i tipa traumatskog iskustva. Dobar primer su i komentari dva momka: „Pa dobro, jesu me tukli kaišem, i imao sam povrede i završio u bolnici, ali me niko nije maltretirao. I da hoće, ne može.” i „Pa dobro, bilo je svega tu, ali nije to zlostavljanje. Sve se to dešava, ja sam to već i zaboravio”. Svakako, lista primera je neiscrpna i može se sastaviti za svaki koncept koji se procenjuje.

Istini za volju, nisu procedure i merni instrumenti manjkavi ili u razvoju samo u slučaju psihologije kao nauke, već i u drugim disciplinama. Saznanja o biološkim karakteristikama ograničena su mogućnostima postojeće tehnologije kojom se zasada ispituju samo pojedinačni geni i interakcije gena i sredine u nedovoljno velikim uzorcima (Gard et al., 2019).

Odsustvo podataka o prestupnicama postaje upečatljivo kada govorimo o karakteristikama psiho-socijalnog funkcionisanja, razvojnim putanjama i povratništvu. Nedostaju prospektivne studije praćenja devojaka i njihovih karakteristika, faktora rizika i zaštite, kao i kvalitetne i kontrolisane studije poređenja prestupnica i prestupnika. Neuređenost i nesistematičnost postojećih podataka doprinose utisku o manjku nalaza. Kao i u drugim društveno-humanističkim oblastima, složenost fenomena i neusaglašenost definicija i operacionalizacija konstrukata, s jedne strane, a raznovrsnost teorijskih pristupa i uticaj društveno-kulturno-političkih pozicija, s druge, doprinose nekonzistentnim nalazima. Možemo reći da i dalje u većoj meri pričamo u domenu pretpostavki i hipoteza, nego u domenu pouzdanih nalaza.

Ovde bih se posebno osvrnula na debatu o rodno-neutralnim karakteristikama i putanjama prestupništva spram rodno-specifičnih i rodno-osetljivih modela. Dok prvi teorije kriminaliteta smatraju invarijantnim u odnosu na rod, drugi ističu rodne razlike, fokusirajući se ili na razvoj modela primenljivih za specifičnu grupu (isključujući drugu) ili modele koji uzimaju u obzir razlike između muškaraca i žena. I prva i druga tradicija svoje zaključke mahom bazira na rodno neizbalansiranim uzorcima, što ograničava mogućnosti poređenja i predstavlja veliki izvor potencijalnih pristrasnosti u zaključivanju. Predložene rodno-specifične putanje prolaze kroz empirijsku proveru, a osvrnula bih se na neke od dostupnih podataka.

Podaci u značajnoj meri podržavaju kategorije muškaraca i žena na ulici, povređene i povređujuće muškarce i žene i žene povezane s drogom (Joosen et al., 2016). Autori ističu pak da iako ove putanje deluju mahom kao rodno-neutralne ili slične za žene i muškarce, rodne razlike u pratećim faktorima jesu nađene: muškarci su uglavnom bili mlađi na početku činjenja dela, dok su kompleksni odnosi, deca, bežanje od kuće i dugovi bili značajniji korelati kriminaliteta žena. Nešto ranija studija (Jones et al., 2014) ukazala je na mnogo veću heterogenost među devojkama i momcima. Naime, rezultati sugerišu da 47,8% devojaka prati rodno-osetljive putanje kako ih je definisala Daly, a putanje 51,7% devojaka odgovaraju tradicionalnim, rodno-neutralnim modelima, poput centralnih osam crta. Dodatno, rodno-neutralne putanje pratilo je 59,1% momaka, dok je ostatak pratio neku putanju koja predstavlja funkciju oba od navedenih pristupa.

Takođe, podaci (Broidy et al., 2018) ukazuju na izvesno prekapanje celoživotnog (Moffitt, 1993) i ranog prestupništva (Patterson et al., 1992) sa putanjom koja ide od traume, preko bežanja od kuće, droge do nenasilnih dela opisane u feminističkoj literaturi. S druge strane, činjenje prestupa prvi put u odraslom dobu verovatnije se može opisati gubitkom podrške i kapaciteta da se žena nosi sa trenutnim stresom (na primer, s nasiljem u porodici) ili okidačima ranijih trauma.

Konačno, osvrnula bih se na preliminarne rezultate svog još neobjavljenog istraživanja na temu putanje ulaska u prestupništvo devojaka iz Republike Srbije. Specifičnije, studija predstavlja narativnu analizu intervjuva za procenu vezanosti (The Adult Attachment Interview, AAI; George et al., 1985). AAI je osmišljen kao niz test-situacija koje provociraju sistem vezanosti, kako bi se „iznenadilo nesvesno” i došlo do ispitaničkovog stanja uma, odnosno njegovih mentalnih reprezentacija odnosa vezanosti. U njegovoj osnovi stoje pretpostavke o tome da: 1. autobiografska memorija predstavlja rekonstrukciju događaja iz prošlosti, kao i da se važni podaci mogu dobiti uporednom analizom forme (npr. konzistentnost, koherentnost, jasnoća, razumljivost i relevantnost odgovora) i sadržaja narativa (van Ijzendoorn, 1995) i 2. mentalni procesi variraju kao i samo ponašanje, pored toga što bar deo njih funkcioniše izvan svesti, te se mogu i prizvati bez realne promene u iskustvu odnosa (Crowell et al., 2008). AAI se sastoji iz 23 pitanja, čiji se sadržaj odnosi na različite aspekte najvažnijih odnosa vezanosti. Prva pitanja su uvodna, najčešće ih ispitanici ne doživljavaju kao emotivno zahtevne, i služe da saznamo kakva je bila porodična atmosfera tokom njihovog detinjstva, ko su (bile) njihove figure vezanosti i kako oni opisuju svoje odnose sa njima. Potom sledi niz pitanja koji direktnije ispituje odnose s bazama

sigurnosti u situacijama koje najčešće provociraju aktivaciju sistema ponašanja vezanosti, odnosno u trenucima kada se pojavi uznemirenost i strah, dogodi bolest ili razdvajanje. Emotivno najintenzivniji deo intervjua čine pitanja koja su u vezi s ekstremnim životnim situacijama (doživljaj odbačenosti, iskustvo pretnji i zastrašivanja i zlostavljanja), potom ona koja pozivaju na refleksiju o svim tim iskustvima i razumevanje njihovih uzroka i, konačno, pitanja koja se odnose na gubitke i smrti bliskih osoba. Završni deo intervjua usmeren je na afektom mnogo manje zasićene teme, fokusira osobu na (budući) odnos s detetom i planove za budućnost, te joj daje mogućnost da se umiri do kraja ispitivanja.

Učesnici istraživanja bili su adolescenti (15–19 godina), štíćenici Vaspitno-popravnog doma u Kruševcu (n = 20, 50% devojaka) i Centra za zaštitu odojčadi, dece i omladine (CZODO) u Beogradu (n = 20, 50% devojaka). Svi učesnici u istraživanju su, prema uvidu u psihološku dokumentaciju, imali iskustvo izrazite rane traume u porodici, koja je podrazumevala neki oblik teškog fizičkog, psihičkog ili seksualnog nasilja. Takođe, u izbor su ušli samo adolescenti sa prosečnim intelektualnim sposobnostima koji nisu imali zabeleženu prethodnu istoriju mentalnih poremećaja. Nisu utvrđene značajne razlike u nivou obrazovanja između adolescenata koji su učinili krivično delo i onih koji su štíćenici CZODO (detaljnije o uzorku u Protić, 2016).

Preliminarni nalazi zasada ukazuju na dve specifične putanje ulaska u prestupništvo u grupi traumatizovanih devojaka. Jednu odlikuju iskustva s nasilnim ocem, odsustvom granica u odnosu sa majkom i zloupotrebom supstanci. Ove devojke izveštavaju o fizičkom i

seksualnom nasilju koje su trpele u odnosu sa ocem ili jedinom očinskom figurom (očuh, stric), zbog čega su više puta bežale od kuće. U svet droge ulaze na nagovor neke bliske osobe ili tokom života na ulici. Odnos s majkom je kompleksan – majka je često i sama žrtva nasilja, odlazi i pojavljuje se u životu ćerke, a devojke taj odnos opisuju rečju „prijateljice”. Takav odnos podrazumeva da se gubi granica u ulogama, te neretko kćerka postaje „mama” ili „prijateljica”, koja sluša detaljno iskustva i probleme svoje majke. One zajedno puše, piju kafu i „nemaju tajni”, majka aktivno savetuje ćerku, stavljajući akcenat na „moral, vaspitanje i važnost obrazovanja, porodice i udaje”. Važno je istaći odsustvo refleksije nad odnosom s majkom, njenim napuštanjem i ulogom u zlostavljanju koje devojka trpi od oca.

Druga putanja prepoznaje se među devojkaama koje imaju idealizovan odnos s ocem, koji je najčešće u zatvoru, majku koja je nekad „najbolja prijateljica”, a nekad agresivna, hladna i nepristupačna. Ove devojke ulaze u loše društvo, drogu i prostituciju i imaju snažan doživljaj da su osramotile oca. U ovoj grupi devojaka uočljiv je nedostatak refleksije nad ulogom oca kojeg opisuju kao posvećenog, maksimalno požrtvovanog, osobu od poverenja i zaštitnika, koji iznenada završava u zatvoru (ili pak ima izrazite momente odsustva regulacije i impulsivnosti kada doživljava nervne slomove ili pokušaje samoubistva). Otac u zatvoru biva razočaran i tužan zbog puta kojim ide njegova kćerka, savetuje, brine i moli, a svoju odgovornost sagledava kroz „nemogućnost da spreči kćerku u činjenju dela jer je zatvoren”.

Karakteristika narativa obeju grupa maloletnih prestupnica jeste nekoherentnost mentalnih reprezentacija roditelja i konfuzija u

izveštavanju i vremenskom sledu. Životnu priču je teško ispratiti usled brojnih selidbi, bežanja, napuštanja, menjanja hraniteljskih porodica, spajanja i razdvajanja supružnika, velikog broja članova porodice ili roditeljskih partnera, pri čemu i same devojke izveštavaju o problemu orijentacije u vremenu i kohezivnom izveštavanju. Njihovi opisi trauma su bili toliko vanredno detaljni i konkretni da su često prelazili u degutantne i neprijatne, pri čemu je primetno odsustvo emocija.

Izdvojile su se i dve grupe momaka koji su učinili krivična dela. Prvoj grupi pripadaju adolescenti koji svoj život opisuju kao „normalan”, a sebe vide kao glavne krivce za sve što im se dešava, ali ne kroz kajanje i empatiju prema žrtvi, već otuda što nisu uspeli da izbegnu kaznu ili su ih saučesnici izdali. Majku idealizuju („majka je jedna, a očeva možeš imati koliko hoćeš”) kao maksimalno posvećenu i požrtvovanu, koja je „molila, pričala, branila, tukla, ali oni nisu slušali”, već su učli u loše društvo. Otac je često odsutan – napustio je porodicu ili je u zatvoru. Važna karakteristika je da nemaju refleksiju na temu traumatskih iskustava, koja svakako postoje u njihovim dosijeima, negiraju bilo kakve probleme u odnosu sa roditeljima; štaviše, na pitanja reaguju besno („U čemu je tvoj problem? Šta li su tebi radili?”).

Drugu grupu momaka bih opisala kao impulsivne, preplavljene besom i, na trenutke, bez mogućnosti samokontrole, toliko da sam tokom istraživanja imala strah za svoju bezbednost. Oni izveštavaju o raznim oblicima fizičkog nasilja koja su pretrpeli, njihov narativ je često nekoherentan, bizaran, a jasno izražavaju rizik da bi mogli da učine krivično delo u budućnosti („Sad bih napolju uzeo utoku i u glavu bih mu pucao. Ili u nogu, kad se tu kurčio!”).

U osnovi ove narativne analize je zainteresovanost za psihodinamičke mehanizme i procese upletene u nastanak i održavanje delinkventnog ponašanja. Specifičnije, za mentalne reprezentacije figura vezanosti i kapacitet za mentalizaciju traume. Nadam se da bi ovakvi podaci u budućnosti mogli doprineti boljem razumevanju unutrašnjih procesa, kako u slučajevima činjenja krivičnog dela, tako i u iskustvima rezilijentnosti, te da će iznedriti implikacije za kliničku praksu.

Deo II

**Teorijski pristupi u etiologiji
ženskog prestupništva**

Kako razumemo etiologiju prestupničkog ponašanja? Koja teorija nam može pomoći da objasnimo rodne razlike u učestalosti i kontekstu krivičnih dela? Da li postojeći teorijski modeli jednako dobro opisuju i predviđaju putanju prestupništva i među mladićima i među devojkama? Mišljenja su podeljena. Značajan broj autora bi odgovorio potvrdno na poslednje pitanje, pritom objašnjavajući rodne razlike kroz slabiju zastupljenost riziko-faktora među devojčicama, s jedne strane, dok se, s druge strane, one susreću s većim brojem različitih zaštitnih faktora (detaljan prikaz videti u Agnew, 2009; kratak prikaz na srpskom jeziku videti u Milojević & Banjac, 2014). Ovakav rodno-neutralni pristup sugerise da isti mehanizmi stoje u osnovi i sličnosti i razlika u razvoju delinkvencije među dečacima i devojčicama, odnosno da tema i teorije kriminaliteta prevazilaze pitanje roda (Jones et al., 2014). Ipak, sve je veća i glasnija struja autora koja propagira rodno-osetljiv, a nekad i rodno-specifičan pristup u razumevanju nastanka, održavanja i tretmana maloletničkog prestupništva. Oni kritikuju rodno-neutralne modele zbog neretkog izostanka devojaka u istraživanjima, nerazmatranja podataka u svetlu rodne perspektive i nekritičke primene modela i intervencija nastalih u praksi sa momcima na rad s devojkama. Ovaj pristup ističe specifičnosti prirode i značenja kriminaliteta među maloletnicama i ženama, odnosno ulogu viktimizacije i marginalizacije žena (Pasko & Chesney-Lind, 2016, kratak prikaz na srpskom jeziku videti u Milojević & Banjac, 2014).

U narednim poglavljima biće predstavljene obe kriminološke tradicije u ispitivanju i razumevanju fenomena i etiologije maloletničkog prestupništva, s posebnim fokusom na delinkvenciju devojaka, kao i relevantne kliničko-razvojne teorije. Socio-kriminološke teorije

Rodno-neutralni pristup maloletničkom prestupništvu

Rodno-neutralni pristup objašnjava nastanak i održavanje maloletničkog prestupništva kao pojavu nezavisnu od roda, nacionalnosti, rase ili specifične razvojne putanje. U okviru njega izdvajaju se psihološke i sociološke mikro i makro teorije, kao i integrativni modeli kojima se pokušava obuhvatiti široka i tipična grupa faktora i aspekata. Rodne razlike većina autora iz ove paradigme objašnjava pretpostavkom da su određeni riziko-faktori među devojkama slabije zastupljeni, a da se one češće susreću s različitim zaštitnim faktorima, odnosno sugerišu da isti mehanizmi stoje u osnovi i sličnosti i razlika u razvoju delinkvencije među dečacima i devojkama (Agnew, 2009).

U kriminologiji se obično polazi od Dirkemovog pojma anomalije, odnosno Mertonove razrade te teorije, čiji je fokus na neskladu između društveno poželjnih ciljeva i dostupnosti sredstava za njihovo ostvarivanje, kao uzročniku anomalije (Cockerham, 2000). Različiti autori su ovu tezu uzeli kao polaznu osnovu za svoje teorije. Tako Agnew (1992) ističe uticaje neuspjeha u postizanju pozitivno vrednovanih ciljeva, gubitka pozitivno vrednovanih stimulusa i postojanja negativnih stimulusa na stvaranje stresa i pritiska kod adolescenta, što može dovesti do upuštanja u kriminalitet. Messnera i Rosenfeld (2013) ističu važnost međusobnog odnosa kulture (npr. društvenih vrednosti) i institucija (ekonomije, politike, obrazovanja i porodice), koje su zadužene za preraspodelu resursa, integraciju i socijalizaciju pojedinca, u procesu ostvarivanja društvenih i pojedinačnih ciljeva.

Drugi pravac razumevanja maloletničkog prestupništva polazi od mehanizama socijalnog učenja (Akers & Jensen, 2010). Naime, dete

usvaja modele ponašanja iz svog okruženja i primenjuje ih u odnosima sa drugima. Pri tome, naučene bihejvioralne modele ponašanja upotpunjuju internalizovane mentalne reprezentacije, stavovi, racionalizacije i vrednosti u vezi sa datim modelima. Sam proces usvajanja bazira se na svim poznatim mehanizmima socijalnog učenja: dete će usvajati obrasce ponašanja kojima je češće i duže izloženo, koja su potkrepljivana ili pak nisu adekvatno sankcionisana, i koja su učena od modela koji je za dete relevantan i blizak.

Kao komplementarne mogu se uzeti teorije društvene kontrole (Hirschi, 1974) i prisile (Patterson, 2016). Prva ističe uticaj socijalnih veza, osećaja pripadnosti i deljenja normi i vrednosti na mogućnosti kontrole i suzbijanja neadekvatnog zadovoljavanja potreba i ciljeva pojedinca. Teorija prisile pak stavlja akcenat na negativan uticaj preterane kontrole, hostilnosti i sile na stvaranje otpora i agresivnosti adolescenta. Doprinos ovakvom pristupu daje i teorija samokontrole (Gottfredson & Hirschi, 1990), koja u prvi plan stavlja putanju od neefikasne socijalizacije i negativnog vaspitanja preko niskog nivoa samokontrole do delinkvencije.

Povezujući i nadograđujući navedene teorije, Agnew (2003) je ponudio integrativnu teoriju vrhunca prestupništva u adolescenciji. Naime, autor navodi da sa adolescencijom mladi dobijaju određene privilegije (npr. veću autonomiju, veće materijalne resurse) i odgovornosti (npr. za svoje ponašanje, razvoj profesionalnog i rodnog identiteta i sl.). U sadejstvu sa: 1) smanjenom supervizijom; 2) povećanim (socijalnim i akademskim) zahtevima; 3) učešćem u većem, raznovrsnijem društvenom svetu orijentisanom na vršnjake; 4)

povećanjem želje za privilegijama odraslih; i 5) smanjenom sposobnošću suočavanja i nošenja sa stresom na legitiman način, postaju podložniji delinkventnom ponašanju. Takođe, prema ovoj teoriji i svi navedeni faktori utiču jedni na druge i međusobno doprinose delinkventnom ponašanju. Na primer, povećanje želje za privilegijama odraslih praćeno je i većom željom za preuzimanjem kontrole nad svojim životom, što doprinosi smanjenju supervizije. S druge strane, paralelno rastu zahtevi i adolescenti se upuštaju u različite, manje ili više izazovne, ali svakako nove socijalne situacije. Ova iskustva pojačavaju potrebu za ventiliranjem, razmenom i zbližavanjem adolescenata sa vršnjacima sličnog iskustva, a neretko dovode i do dodatnog udaljavanja od roditelja i drugih izvora socijalne podrške. Tada do izražaja dolaze osobine kao što su preuzimanje rizika i impulsivnost, te povećanje napetosti i pritiska, smanjenje kontrole i jačanje povezanosti sa vršnjacima koji čine prestupe.

Rodno-neutralni pristup u razumevanju razlika u učestalosti i kontekstu prestupništva

Rodno-neutralne teorije objašnjavaju rodne razlike u učestalosti i kontekstu kriminaliteta kroz različiti nivo izloženosti riziko i protektivnim faktorima. Na primer, određen broj istraživanja (npr. Costello & Mederer, 2003) pokazuje da su devojčice izložene većem stepenu spoljašnje kontrole, kod kuće i u školi, ali i unutrašnje kontrole, koja se odnosi na njihove usvojene norme i vrednosti, što se smatra svojevrsnim zaštitnim faktorom. Osim toga, ti podaci govore i da su zabrane koje se nad devojčicama sprovode manje povređujuće i agresivne, te da izazivaju manje gneva, stida i osećanja nepravde. Nalazi

pokazuju i da su devojčice više integrisane u različite institucije, poput škole i vanškolskih aktivnosti, pri čemu su im ti resursi važniji nego dečacima (Agnew, 2005). Autori iznose i razliku u uticaju vršnjaka, posebno u mehanizmima socijalnog učenja (Moore & Hagedorn, 2001). Naime, pretpostavlja se da u muškim grupama postoji veći pritisak i odobravanje antisocijalnog ponašanja, a takođe postoje nalazi da dečaci teže tome da potcenjuju rizike, a precenjuju dobiti delinkventnog ponašanja, što im olakšava put ka krivičnim delima (Blackwell & Eschholz, 2002). S druge strane, smatra se da ženske grupe više osuđuju delinkventno ponašanje, da postoji manje zlostavljanja među članicama, što zbog veće empatije devojaka, tako i zbog njihove manje fizičke snage, a pretpostavlja se i da članice međusobno pružaju više podrške, brige i utehe (Agnew, 2005). U skladu s teorijom etiketiranja, dečake okolina češće smatra mogućim izvorima problema i neretko ih pogrešno optužuje, što može izazvati fenomen samoostvarujućeg proročanstva, dok se devojčicama češće pripisuju uloge onih koje brine i čuvaju porodicu, te im se, tako, neki prekršaji i previde (Bartusch & Matsueda, 1996). Osim toga, pod uticajem socijalizacije i kroz usvajanje određenih rodno-zasnovanih normi ponašanja i sistema vrednosti, devojčice mnogo više razmišljaju o slici koju odaju o sebi, te im je mnogo važnije da im se ne pripiše negativna etiketa (Agnew, 2005).

Rezultati opsežnog longitudinalnog istraživanja u trajanju od 20 godina na uzorku dece i adolescenata ne potvrđuju pretpostavku da su mladići koji čine prestupe osetljiviji na faktore rizika, odnosno ne deluje da porodična disfunkcionalnost, vršnjački pritisak, neuspeh u školi i slično imaju značajniji uticaj na njih nego na devojke (Moffitt, 2001). Opisana razlika u osetljivosti ne postoji ili je ona izuzetno mala i

pojavlja se samo kada je u pitanju delovanje varijabli kao što su problem u porodici, kognitivni problemi i hiperaktivnost. Hipoteza da se muškarci češće upuštaju u delinkventno ponašanje jer je za njih veća verovatnoća da će biti izloženi stresnim uslovima koji vode prestupništvu, delimično je potvrđena. Naime, dečaci su češće suočeni s vršnjačkim pritiskom i slabijim vaspitno-obrazovnim merama koje bi od najranijih dana potkrepljivale socijalno poželjne, a inhibirale nepoželjne karakteristike temperamenta, ali u isto vreme faktori vezani za porodicu ne doprinose rodnom razlikama. Dodatno, podaci pokazuju i da su iste osobine ličnosti povezane s prestupničkim ponašanjem i mladića i devojaka, ali da su među mladićima izdvojeni negativniji afekat (agresivnost, alijenacija, reakcije na stres) i slabije granice.

Rodno-osetljiv pristup etiologiji maloletničkog prestupništva

Rodno-osetljivi pristupi u razumevanju bilo kog fenomena, pa i prestupništva, podrazumevaju proučavanje doprinosa i efekata specifično ženskih ili muških potreba i faktora. Rodno-osetljive teorije kriminaliteta tako pokušavaju da daju sistematski i obuhvatni model ženskog prestupništva, koji naglašava važnost iskustava devojčica i bavi se njihovim jedinstvenim psihološkim, razvojnim i društvenim potrebama, kao i putevima u kriminalitet (Garcia & Lane, 2010). Kroz ovaj pristup reflektuje se i feministička teorija i aktivizam feminističkih pokreta koji je u početku bio usmeren na jednakost i osvetljavanje diskriminacije, a potom i na aktivnu borbu za uvažavanje razlika i smanjenje rodni predrasuda i diskriminacije. Treći talas feminizma je pak uveo diskusiju o

patrijarhalnom vaspitanju i uređenju, te o efektima odnosa moći, represije i marginalizacije na živote žena.

Osnovni principi bavljenja ženskim kriminalitetom u rodno-osetljivom pristupu jesu: 1) priznavanje da je rod bitan; 2) stvaranje okruženja zasnovanog na sigurnosti, poštovanju i dostojanstvu; 3) razvijanje politika, praksi i programa koji su povezani i promovišu zdrave veze; 4) rešavanje problema nastalih usled zloupotrebe supstanci, traume i mentalnog zdravlja (koristeći sveobuhvatan/integrirani pristup); 5) pružanje mogućnosti za poboljšanje socioekonomskih uslova; i 6) naglašavanje nadzora zajednice i (kada je to moguće) korišćenje usluga saradnje za reintegraciju (Bloom et al., 2003).

Jedna od najvažnijih kritika rodno-neutralnih pristupa bila je zanemarivanje ili izuzimanje devojaka iz studija u oblasti kriminologije, što je uzrokovano, ali i rezultiralo, prostim transferovanjem znanja o muškom kriminalitetu na ženski kriminalitet. Autori rodno-osetljivog pristupa se ne bi složili da se rodne razlike u kriminalitetu mogu objasniti razlikama u izloženosti glavnim riziko ili protektivnim faktorima (poput porodice, škole i vršnjaka), niti razlikama koje se pripisuju karakteristikama roda kao takvog (na primer, emotivnošću devojčica, snagom i agresivnošću dečaka). Oni sugerišu da u tom slučaju ne bi dolazilo do fluktuacija u broju i proporciji roda u zavisnosti od vrste prekršaja, uzrasta, rase, etničke pripadnosti (Chesney-Lind, 2002; Miller & Mullins, 2009).

Ova grupa istraživača, naprotiv, ističe interakciju spoljašnjih nepovoljnih okolnosti (poput marginalizacije, siromaštva, diskriminacije, nasilja u porodici) i unuštanih problema (npr. bolesti zavisnosti ili

mentalnih poremećaja), koja vodi eksternalizujućim ponašanjima kao strategijama preživljavanja (Belknap & Holsinger, 1998). Feministički kriminolozi, zapravo, razliku u prestupničkom ponašanju dečaka i devojčica objašnjavaju različitim iskustvom i značenjem, zasnovanim na socijalnim interakcijama i kroz odrastanje u porodici, vršnjačkoj grupi ili školi, a koja su uslovljena različitom praksom i normama koje se primenjuju u odnosu na rod (Bottcher, 2001). Tako, s jedne strane, devojke su usmeravane na izgradnju odnosa sa bliskim ljudima, a muškarci na uspostavljanje nezavisnosti. Kompleksan je i odnos efekata kontrole i roda: okruženje značajno drugačije reaguje na bes devojaka, koji predstavlja veću pretnju, nedopustljiv je i mnogo strože sankcionisan, ali najčešće indirektnim merama, poput uskraćivanja odnosa i povezanosti; dok se momci suočavaju sa direktnijom kontrolom, zabranama i kažnjavanjima (Miller & Mullins, 2009). Pored toga, navodi se da bitnu ulogu igraju i motivacioni faktori za činjenje prekršaja, pri čemu se za devojčice najčešće ističe reakcija na zlostavljanje (ne samo u fizičkom smislu, već i u psihološkom, ekonomskom i slično), odnosno na dugo trpljenu ulogu žrtve (Miller & Mullins, 2009; Salisbury & Van Voorhis, 2009). Konačno, Hovell (2003) predlaže pet faktora rizika kao potencijalno važnije od drugih za devojčice koje čine teška, nasilna i hronična krivična dela: zlostavljanje i viktimizacija dece, problemi mentalnog zdravlja, bežanje ili izbacivanje iz kuće, umešanost u bande i neadekvatno učešće maloletničkog pravosuđa.

Seksualno zlostavljanje je prepoznato kao jedan od glavnih faktora rizika za žensko prestupništvo, te su posebno analizirani mehanizmi kojim ono vodi u kriminalitet (Pasko & Chesney-Lind, 2016). Naime, pretpostavlja se da seksualno zlostavljanje, s jedne strane, negativno utiče

na razvoj sigurnih odnosa vezanosti, koji su inače glavni preventivni faktori među devojkama, te izaziva probleme u samoregulaciji, nisko samovrednovanje i nepoverenje prema ljudima, često prema majci i ženskim osobama uopšteno, što može prouzrokovati neprijateljstvo. S druge strane, u nedostatak podrške porodice i zajednice, uz nejednakost, siromaštvo i nezaposlenost, pokušaji suicida, depresija, poremećaji ishrane, samopovređivanje i zloupotreba supstanci jesu načini reagovanja i preživljavanja seksualne traume. Svi ovi faktori zajedno stvaraju rizik od priključivanja delinkventnim grupama, ulaska u prostituciju ili u vezu sa starijim i opasnijim muškarcem, što često vodi daljoj seksualnoj eksploataciji i nasilju. Kontinuirano seksualno zlostavljanje utiče na produbljanje krivice, stida, izdaje i stigmatizacije. Ovaj ciklus na kraju rezultira krivičnim delom.

Integrativne teorije

Debata između kriminologa koji zastupaju rodno-neutralni i onih koji razvijaju rodno-osetljivi pristup i dalje traje, a možemo reći i da se zahuktava pojavom novih studija. Iz takve dinamike ili paralelno s njom, a uzimajući u obzir prednosti i ograničenja postojećih pristupa, razvijeni su i modeli koji na neki način predstavljaju integraciju oba suprotstavljena pristupa.

Jedan od njih je rodna teorija prestupništva (Steffensmeier & Allan, 1996), koju bih detaljnije prikazala u ovom poglavlju. Osnovna zamerka koju autori ovog pristupa upućuju rodno-neutralnim teorijama jeste da ne nude (dovoljno dobra) objašnjenja za specifične načine na koje razlike u životima muškaraca i žena doprinose rodnim razlikama u tipu, učestalosti

i kontekstu prestupničkog ponašanja, naročito kada su u pitanju nasilna krivična dela. S druge strane, još veću slabost autori vide u rodno-osetljivim teorijama koje se neretko bave isključivo ženskim kriminalitetom ili pak pretpostavljaju različite razvojne putanje momaka i devojaka. Ovakav pristup, po mišljenju autora, nije ekonomičan niti opravdan, s obzirom na nalaze dosadašnjih studija o značajnim sličnostima između momaka i devojaka koji čine presteupe.

Rodna teorija prestupništva (Steffensmeier & Allan, 1996) za ciljeve postavlja da: 1) opiše na koji način organizacija roda, odnosno rodno obeleženih karakteristika i mehanizama pomoću kojih se ljudska seksualna dihotomija transformiše u nešto fizički i socijalno drugačije, odvrća ili oblikuje prestupništvo devojčica, dok u isto vreme podstiče prestupništvo dečaka; 2) objasni rodne razlike u kontekstu, posebno nasilnih krivičnih dela; 3) razmotri specifična značenja i putanje kriminaliteta maloletnica i žena; i 4) uzme u obzir i biološke i reproduktivne razlike, te njihove implikacije na delinkventno ponašanje. Naime, u svom modelu autori uvažavaju teorijski i empirijski potvrđene rodne razlike u biološkim faktorima, pristupu mogućnostima za prestupništvo, motivaciji za kriminalitet u kontekstu krivičnog dela, i analiziraju ih kao rezultat efekta organizacije roda. Pod organizacijom roda podrazumevaju se faktori koji se odnose na rodne norme (npr. rodne uloge, rodni stereotipi), rodne razlike u moralnom razvoju i empatiji nastale usled razlika u socijalizaciji, stepen socijalne kontrole, fizičku snagu, seksualnost i agresivnost. Tako će rodne uloge i stereotipi doprineti da žene retko budu deo kriminalnog podzemlja ili pak na dovoljno visokim društvenim pozicijama da mogu da se upuste u visoke koruptivne radnje. U isto vreme one će biti izložene većoj osudi i strožoj

kontroli, što može značajno umanjiti motivaciju za prestupništvo, dok će pod dejstvom istih uloga i stereotipa žene češće činiti dela u odnosu, kao npr. submisivni partner ili žrtva nasilja, ili kroz eksploataciju svoje seksualnosti.

Kada su u pitanju specifične putanje kriminaliteta žena, autori su istakli: 1) nejasnije granice između žrtve i napadača u krivičnim delima žena u odnosu na muškarce; 2) isključenost žena iz najunosnijih prilika za prestupništvo; 3) sposobnost žena da iskoriste seks kao metod ilegalne zarade; 4) (stvarne ili očekivane) posledice majčinstva i brige o deci; 5) središnji značaj veće brige o odnosima među ženama i način na koji odnosi oblikuju i dozvoljavaju da muškarac povuče ženu u kriminalne vode; i 6) veća potreba žena sa ulice za zaštitom od predatorskih ili eksploatacionih muškaraca.

Psihološke teorije

Psihodinamska razvojna teorija – Donald Vinikot

Vinikotova teorija, nalik drugim savremenim psihoanalitičkim teorijama, stavlja odnos majka–dete u centar celokupnog razvoja zdravog selfa (Winnicott, 1965, 1971). Zahvaljujući stanju primarne materinske preokupacije koja omogućava isključivi fokus na potrebe odojčeta, majka uspeva da bude dovoljno dobra i da većinu svojih potreba podredi detetovim. Dovoljno dobra majka pruža holding okruženje, koje pored zadovoljenja telesnih potreba podrazumeva i specifične emocionalne i socijalne aspekte (npr. osmeh, način držanja bebe i sl.), potom hendluje detetov unutrašnji svet i uvodi ga u svet objekata (npr. pruža deo svog tela ili sebe, objekte iz sredine) (Winnicott, 1965). Holding podrazumeva i da bi majka trebalo da bude dovoljno nenametljiva kako bi dozvolila detetu da je zaboravi i upusti se u istraživanje (Winnicott, 1971). Kroz hendlovanje, odnosno svakodnevnu brigu majke o bebi i uživanje u njoj, dete uviđa vezu između psihičkog i telesnog i postiže autonomiju; iz holdinga pak proizilazi detetov kapacitet za spontanost i kreativnost. Pojam „sredinske majke” rezervisan je upravo za ovaj aspekt majke koji je zadužen za stvaranje holdinga i održavanje iluzije odojčeta o onipotentnoj kreativnosti i kontroli sveta (Winnicott, 1971). Potom, tokom optimalnog razvoja, majka postepeno i netraumatično sve slabije uspeva da zadovolji potrebe deteta, te ono stiče svest o postojanju ove iluzije i iz sveta onipotentnosti ulazi u zajedničku realnost.

Dete, pored toga, ostvaruje odnos i sa drugim aspektima svoje majke, tzv. „objekt majkom”, koja predstavlja objekat nagonskih želja,

koji sa sobom nosi destruktivnu stranu primitivnog ljubavnog impulsa (npr. griženje bradavice, čupanje kose i slično) (Winnicott, 1971). Integracija sredinske i objekt majke, tj. fuzije libida i surovosti, nastaje tako što objekt majka preživi surovost, a sredinska se adaptira. Ovime se dete uvodi u depresivnu poziciju (Klein, 1935) i u mogućnost sticanja kapaciteta za brigu (Winnicott, 1972). Naime, u tom periodu razvoja sledi niz ciklusa, koji od surovosti, s jedne strane, i uviđanja da je majka koja je napadnuta ista ona koja brine, s druge strane, vode dete ka osećanju krivice i odgovornosti. Ukoliko majka „preživi” ove napade „surovosti”, tj. ne odbaci dete, prihvatajući spontane gestove (gugutanje, osmeh i dr.), ona pruža detetu mogućnost reparacije. Krivica u detetu tako biva zamenjena brigom, koja ujedno predstavlja osnov za razvijanje moralnosti deteta iz urođenih unutrašnjih tendencija, a ne kroz nametanje gotovih rešenja koje dete ne može da usvoji (Winnicott, 1963b). Ovim putem dete razvija nezavisan self, svest o razdvojenosti od majke, razgraničava fantaziju od realnosti, te postaje sposobno da ostvaruje druge odnose. Ponavljano pouzdano i adekvatno reagovanje majke na detetove potrebe vodi ka uspostavljanju „unutrašnjeg okruženja”, odnosno introjeksiji podržavajuće okoline, i razvoja kapaciteta da se bude sam.

Vinikot je patologiju podelio u odnosu na nivo celovitosti selfa (Winnicott, 1954). Tako je izdvojio pacijente sa celovitim selfom koji imaju problem sa interpersonalnim odnosima, potom one u kojih je celovitost tek počela da se pojavljuje ali nije došlo do združivanja ljubavi i mržnje, i treću grupu pacijenata među kojima ne postoji doživljaj vremensko-prostornog kontinuiteta selfa, usled ranog narušavanja holdinga. U drugoj grupi je povreda nastala tokom faze izgradnje

„kapaciteta za brigu” (Winnicott, 1965) i ona je posebno važna kada govorimo o prestupništvu.

Dodatno, Vinikot je isticao formiranje „lažnog selfa” umesto „pravog selfa”, odnosno nasleđenog materijala koji zahteva optimalno iskustvo (Winnicott, 1956a, 1965, 1971). Naime, kao što je već rečeno, na najranijem stadijumu dete je veći deo vremena neintegrisano i njegova kohezija zavisi od toga da li ga majka drži i fizički i figurativno (Winnicott, 1965). Tokom tog procesa dete ispoljava spontane gestove čiji impuls dolazi iz pravog selfa. Kada majka naruši holding, dete to doživljava kao povredu opasnu po ličnu egzistenciju, jer sebe još uvek ne doživljava kao fizički odvojeno od majke. Jedinu odbranu od straha od uništenja vidi u odustajanju od sopstvenih zahteva i prilagođavanju datom, što je najraniji stadijum formiranja lažnog selfa. Vinikot navodi primere njegovog ispoljavanja kroz opštu iritabilnost, poremećaj hranjenja i dr. Neuspesi u fazi ogledanja, takođe, vode formiranju lažnog selfa, odnosno tome da deca internalizuju roditeljske odbrane na mesto gde bi trebalo da bude pravi self. Lažni self ima i ulogu skrivanja i čuvanja pravog selfa i njegovog integriteta. Sve kognitivne funkcije bivaju tome podređene kroz stalni napor da se anticipiraju sva sredinska narušavanja kako bi se na njih reagovalo, što se može prepoznati i kao hipermentalizacija (Fonagy et al., 1998). Stoga, posebno je teška situacija kada je majka potpuno nepredvidiva u svojim reakcijama, jer tada dete ne uspeva da se prilagodi zahtevima sredine, a samim tim ni da zaštiti pravi self. Pored toga, strukturu lažnog selfa odlikuje doživljaj življenja lažnog života, očajja, nedostatka kreativnosti i beznadežnosti, posebno ako je u najranijem periodu izostala reakcija odraslog.

Čini se da Vinikot ide i korak dalje u razumevanju patologije ističući da „onaj ko ima strah od sloma ima strah od sloma koji je već doživeo” (Winnicott, 1963a). To bi značilo da ako dete, adolescent ili odrasli oseti neki od primitivnih strahova (od dezintegracije, nestajanja, nemanja odnosa između psihe i tela i nemanja orijentacije), to doživljava jer je već doživeo ekscesivno lišavanje u najranijem periodu koje je izazvalo diskontinuitet u doživljaju selfa, odnosno sopstvenog postojanja. Ulazak u psihozu bi se u tom slučaju razumeo kao uspešan vid odbrane od sloma koji se dogodio tokom faze holdinga i čuvanje pravog selfa od povreda koje bi bile moguće u slučaju izbora puta zdravlja (Winnicott, 1967b).

Antisocijalno ponašanje Vinikot povezuje upravo sa neuspesima u ovom procesu (Winnicott, 1956b, 1967a). Naime, prema njegovom mišljenju, ukoliko se u periodu relativne zavisnosti, kada dete ima svest o sredini i svojoj zavisnosti od nje, dogodi značajan neuspeh sredine, odnosno lišavanje, tada dolazi do stvaranja antisocijalne tendencije. Lišavanje podrazumeva gubitak nečega dobrog – nešto je bilo pozitivno iskustvo, a onda je oduzeto. Pri tome je to oduzimanje trajalo duže nego što dete može sačuvati dobro sećanje kao živo iskustvo. Postoji jasna veza sa Bolbijevim fazama reagovanja na gubitak (Bowlby, 1973, 1980). Prva je aktivni protest i podrazumeva iskazivanje ljutnje i besa i traženje roditelja. U narednoj fazi dete ispoljava bespomoćnost, očaj, povlači se i otvoreno pati za roditeljem, odbijajući kontakt s drugim odraslim osobama. Poslednja, faza ravnodušnosti, klinički je najznačajnija i ako duže potraje njene posledice su ireverzibilne. Tokom nje dete deaktivira odnos s figurom vezanosti ponašajući se kao da on nikad nije ni postojao, dok se u isto vreme vraća uobičajenim životnim aktivnostima i

uspostavlja interakciju sa drugima. Važno je, međutim, naglasiti da se tzv. ravnodušnost pokazuje samo u ponašanju, ali da njenu psihološku pozadinu čine odbrambeni mehanizmi kojim dete potiskuje neizdrživa osećanja (Bowlby, 1980). Za žene specifično Vinikot (1960) je istakao da je nasilje upravo rezultat nemoći odbrambenih mehanizama da ih zaštite od neizdrživih osećanja sramote i poniženja.

Ovakav istinski osećaj gubitka možemo razumeti kroz smrt unutrašnjeg objekta, a posebno je problematično kada se to desi tokom depresivne pozicije (Klein, 1935). Dete tada ima doživljaj da majka nije preživela njegovu agresiju i da je njegova destruktivnost razarajuća i potpuna. Uticaj tog saznanja i besa na internalizovane dobre objekte mogao bi se prepoznati u depresiji u odrasлом dobu. Uskraćeno dete je prvo doživelo nezamislivu anksioznost, da bi se potom reorganizovalo u stanje ravnodušnosti, povinujući se i osećajući sopstvenu bespomoćnosti (Winnicott, 1967a). Vinikot pretpostavlja da većina dece nastavi da funkcioniše uz odobravanje okoline, koja ovakvo ponašanje validira. Međutim, u nekoj deci se pojavi nada da mogu da povrate ono što im sredina „duguje”, što im je oduzeto. Nesvesno šta se dešava, dete dobija poriv da se vrati u stanje pre lišavanja i nezamislive anksioznosti i time poništi neizdrživi strah od ponavljanja traume. Umesto da se kroz lažni self povinuje sredini, ono nesvesno bira protest pravog selfa protiv lažnog, provocirajući sredinu da se ovaj put ne ponovi lišavanje. Pojavno taj proces vidimo kao antisocijalnu tendenciju – prvi znaci su nekontrolisano mokrenje, odbijanje hrane, pohlepa, laganje, pa neprimerena masturbacija, sve do krađe, razbojništva i nasilja (Winnicott, 1956b, 1967a).

Vinikot je prepoznao dva pravca antisocijalne tendencije (Winnicott, 1956b). Prvi skraćeno opisuje kao krađu. Suprotno pojavnom, dete ne traga za stvari koju ukrade, već za „majkom na koju polaže prava”. Između ostalog, uloga majke je da zadovoljavanjem detetovih potreba pomogne detetu da kreativno pronalazi objekte, a kasnije i da kreativno koristi svet. Kada se rano lišava, dete ne gubi samo objekat, već sa njim i kapacitet da kreativno nađe drugi. U trenutku nade, dete krade objekat, koji svakako ne donosi zadovoljenje potrebe, i pored izvesne kratkotrajne satisfakcije, jer je njegov cilj bio kapacitet za nalaženjem, a ne sam objekat. Drugi pravac antisocijalne tendencije, koju Vinikot (Winnicott, 1967a) naziva delinkvencijom, dešava se u kontekstu gubitka pouzdanog okvira u kojem je detetov život bezbedan, te ga Vinikot povezuje sa ulogom oca. Naime, po njegovom mišljenju, jedan od razvojnih zadataka je i da dete spozna da su destruktivnost i agresija bezbedni i dozvoljeni, i to ne samo kroz majčino preživljavanje surovosti, nego i kroz svest o „iskustvu majke da može verovati, osloniti se i dobiti podršku od svog muža, oca, policajca ili nekoga iz sredine”. Prepoznavanjem sopstvene destrukcije i integracijom agresije i ljubavi dete razume da su to neizbežni i neodvojivi delovi života i uči da sebe i druge zaštititi od sebe samog. Međutim, usled razaranja doma, otuđivanja roditelja, nasilja među supružnicima ili nestanka oca, po Vinikotovom mišljenju, dete dolazi do doživljaja da njegove agresivne ideje i impulsi nisu više bezbedni. Povinovanje okvirima u ovom smislu podrazumeva odustajanje od sopstvene spontanosti, impulsa i agresivnosti, odnosno do života sa lažnim selfom. Destrukcija, tj. delinkvencija, tada bi predstavljala nadu da se može povratiti prethodna sigurnost, a sa njom i dozvola sopstvene agresivnosti. Iz ovoga sledi da destrukcija i bes dece i

adolescenata podrazumevaju preživljavanje ega i nesvesno oslanjanje na alternativno iskustvo u kom dete nije iznevereno (Winnicott, 1967b). Iz ovog sažetka logično sledi da se lišavanje u slučaju krađe dogodilo ranije, za vreme stvaranja holdinga, dok se uskraćivanje u kontekstu destrukcije dogodilo tokom formiranja kapaciteta za brigu.

Doprinos teorije vezanosti i mentalizacije

Džon Bolbi, britanski psihijatar i psihoanalitičar, objasnio je vezanost kao urođeni sistem ponašanja koji, pored roditeljstva, parenja, hranjenja i istraživanja, služi opstanku vrste i rađanju novih jedinki (Bowlby, 1969). Vezanost ispunjava svoj zadatak obezbeđujući uspostavljanje ili održavanje blizine između deteta i primarnog staratelja (majke ili nekog ko je stalno menja (Bowlby, 1951³)), koji pruža zaštitu, utehu i podršku. Neka od ponašanja vezanosti se ispoljavaju vrlo rano (na primer, plakanje), dok se druga javljaju kada dete progovori i prohoda (na primer, praćenje ili dozivanje). Meri Ejnsvort (Ainsworth, 1979), jedna od najbližih Bolbijevih saradnica koja je dala značajan doprinos teoriji i ispitivanju vezanosti, navela je pet osnovnih karakteristika koje vezanost razlikuju od drugih socijalnih odnosa: 1. traženje bliskosti, 2. stres i anksioznost u slučajevima nerazumljivog razdvajanja, 3. zadovoljstvo i radost pri ponovnom susretu, 4. tugovanje kada se desi gubitak i 5. upuštanje u istraživanje u prisustvu figure vezanosti.

³ U daljem tekstu će se, radi lakšeg praćenja, pod primarnim starateljem ili figurom vezanosti smatrati majka, uz napomenu da u različitim slučajevima to mogu biti i otac, baba, deda, hranitelj i slično.

U najranijem odnosu, dakle, pod uticajem realnih životnih iskustava sa roditeljem (Mitchell & Black, 1995), dete razvija unutrašnje radne modele sebe i sveta. Ti sistemi reprezentacija, koji zavise od topline, osetljivosti i responzivnosti roditelja koji o njemu brine, omogućavaju detetu da, oslanjajući se na prethodno iskustvo, zamisli buduću interakciju s drugima i da u skladu s tim reaguje (Bretherton & Munholland, 2008). Glavna okosnica nečijeg modela sveta je predstava o tome ko je njegova figura vezanosti, gde je može naći i kako očekuje da će ona reagovati, dok je za formiranje modela sebe presudno koliko osoba sebe vidi kao prihvatljivu ili neprihvatljivu u očima svoje figure vezanosti. Svaka nova situacija s kojom se osoba susreće biva tumačena i evaluirana u skladu s ovim modelima, koji, dodatno, utiču i na osećanja koja će se javiti u osobi, njeno ponašanje i strategije ostajanja u odnosu.

Bolbi je u saradnji sa Meri Ejnsvort dopunio svoju teoriju uvođenjem novih pojmova, poput odbrambenih procesa, faza tugovanja ili uloge majke kao sigurne baze iz koje dete kreće u istraživanje okoline, ali i unutrašnjeg sveta (Bowlby, 1980). Istraživanja koja su usledila, kao i radovi drugih autora, doprineli su razvoju teorije. Od potrebe za održanjem blizine došlo se do potrebe za postizanjem sigurnosti u odnosu, koja je posebno karakteristična za adolescentsko i odraslo doba. Savremeni pristupi i danas ističu evolucionu osnovu vezanosti (Simpson & Belsky, 2008), potom njene biološke i neurofiziološke korelate (Coan, 2008), kao i značaj vezanosti za razvoj selfa i njegovih mehanizama regulacije, pre svega kapaciteta za mentalizaciju (Fonagy et al., 2002).

Individualne razlike u vezanosti ne izražavaju se na isti način kao što je uobičajeno za većinu psiholoških konstrukata. Kada se radi o

očuvanim dijadama roditelj–dete, čak i u slučajevima nasilja ili zanemarivanja, neki oblik vezanosti će se razviti, i tada govorimo o različitim obrascima, ali ne i o razlikama u intenzitetu vezanosti. Pri tom, obrazac vezanosti predstavlja organizaciju osećanja, mišljenja i ponašanja osobe u odnosima koji obezbeđuju osećaj sigurnosti i pripadanja (Mirić & Dimitrijević, 2005). Ta kategorizacija može se posmatrati kroz kriterijume postojanja organizacije ili sigurnosti, a neke razlike su primetne i u odnosu na uzrast za koji se procenjuje, kao i u zavisnosti od primenjene metodologije. Tako taksonomija na osnovu kriterijuma sigurnosti podrazumeva jedan siguran obrazac (iliti „autonoman” u odraslom dobu) i tri nesigurna obrasca, koji se u dečjem dobu nazivaju: izbegavajući, ambivalentan i dezorganizovan, a u odraslom dobu: preokupirani, odbacujući i bojažljivi/nerazrešeni u pogledu traume. U odnosu na nivo mentalne organizovanosti razlikujemo tri organizovana obrasca (sigurni, odbacujući i preokupirani) sa razvijanim, manje ili više funkcionalnim, strategijama ostajanja u odnosu i jedan dezorganizovani ili nerazrešen po pitanju traume, koji podrazumeva odsustvo bilo kakve strategije ili mogućnosti predikcije sopstvenog i tuđeg ponašanja ili sadržaja unutrašnjeg sveta. Sigurni obrazac vezanosti karakteriše pozitivan radni model sebe i drugog; preokupirani obrazac vezanosti pozitivan model drugih i negativan model sebe; odbacujući obrazac bismo po svojim osobinama mogli da prepoznamo kao suprotan preokupiranom, jer ga odlikuju pozitivan model sebe, ali negativan model drugih, dok su u dezorganizovanom obrascu oba radna modela negativna.

Prepoznata su i dva oblika poremećaja vezanosti, karakteristična pre svega za institucionalizovanu decu ili decu koja su tokom dužeg

perioda u najranijem detinjstvu živela bez roditelja. Prvi poremećaj opisuje inhibiciju, a drugi dezinhibiciju vezanosti i prateću nediskriminativnu socijabilnost (Dozier & Rutter, 2008). I jedan i drugi značajno češće se javljaju kada su u pitanju vrlo rana i duga razdvajanja od figure vezanosti, pri čemu prvi podrazumeva povlačenje, depresivnu pojavu, odbijanje i nemogućnost uspostavljanja odnosa vezanosti, dok pod drugi spadaju ispoljavanje preteranog fizičkog kontakta, verbalno i socijalno rušenje granica, neuobičajena spontanost i ophođenje s nepoznatim ljudima kao da su figure vezanosti. Zašto neki procenat dece koja su doživela ranu separaciju razvije jedan ili drugi ili nijedan od ovih poremećaja tek treba da se objasni, a pretpostavlja se da u pozadini mogu biti i neki biološki ili epigenetički uzroci. Iz ugla psihoanalitičke teorije o tome možda možemo razmišljati kao o nerazvijenosti „kapaciteta da se bude sam” (Winnicott, 1965), kao posledicu iskustva ranih povreda i gubitka ili neuspeha dovoljno dobre majke u zadovoljenju detetovih potreba. Tako bi povlačenje iz odnosa imalo za cilj da se sačuva self od potpunog uništenja ili bi hiperaktivacija sistema vezanosti mogla da se razume kao potraga za supstitutima majke koji bi omogućili doživljaj prividne realnosti i kreativnosti.

Pojam mentalizacije podrazumeva „mentalni proces pomoću kojeg neko implicitno ili eksplicitno tumači svoje ili tuđe postupke kao smislene na osnovu intencionalnih mentalnih stanja kao što su želje, potrebe, osećanja, verovanja i namere” (Bateman & Fonagy, 2004). Doživljaj sebe i drugih kao bića koja su rukovođena unutrašnjim stanjima ima važnu funkciju u uspostavljanju i bivanju u odnosu s drugima. On omogućava da razumemo tuđe reakcije, da ih bolje predvidimo i da iz niza mentalnih reprezentacija aktiviramo onu koja najbolje odgovara u

određenom interpersonalnom kontekstu (Jurist et al., 2008). Takođe, mentalizacija nam omogućava i da osvestimo i osmislimo sopstveno iskustvo, čime značajno utiče na afektivnu regulaciju, kontrolu impulsa, nadgledanje sopstvenog ponašanja i svest o agensnosti (Fonagy, 2001). Iako je kapacitet za mentalizaciju specifično ljudska karakteristika, on ipak nije dat po rođenju, već predstavlja razvojno dostignuće (Allen et al., 2008).

Autori su prepoznali i tri vrste poremećaja u mentalizaciji koji mogu nastati usled odstupanja u interakciji roditelj–dete (Allen et al., 2008). Prvi tip poremećaja je nazvan „ekvivalencija realnosti i unutrašnjih stanja”, jer se time ukazuje da se unutrašnji doživljaji poistovećuju sa spoljašnjim. Karakteriše ga realizam, odnosno nemetaforičnost (na primer, „Psihološki bliska osoba mi je ona koja se fizički nalazi pored mene”). Preostala dva su „disocijacija”, koja podrazumeva nedovođenje u vezu mentalnih stanja s realnošću (na primer, „Otkad me je žena napustila imam panične napade, ali oni nemaju veze sa njenim odlaskom”) i „teleološki nivo” mentalizacije u kom se mentalna stanja ispoljavaju i tumače kroz akcije i somatske reakcije (na primer, „On je podigao ruku i to je siguran znak ljutnje”).

Neki od najznačajnijih autora u ovoj oblasti smatraju da vezanost utiče na razvoj selfa i njegovih mehanizama regulacije, pre svega kapaciteta za mentalizaciju (Fonagy et al., 2002). Dodatno, nalazi o medijaciji mentalizacije prilikom transgeneracijskog prenosa obrazaca (Fonagy et al., 1994) pokazuju da kapacitet majke da misli o svojim mentalnim stanjima omogućava da: 1) ona misli i o unutrašnjem svetu svog deteta, 2) razume njegovo ponašanje u terminima mentalnih stanja i

da 3) dâ smisao detetovom doživljaju i prezentuje mu ga na organizovan i regulisan način koji bi bio osnov detetove buduće svesti o sigurnosti, autentičnosti i bezbednosti (Fonagy et al., 1995). Konačno, istraživanja u oblasti neuro-nauka takođe pokazuju da se unutar sigurnog odnosa vezanosti ostvaruju optimalni uslovi za sazrevanje specifičnih nervnih struktura koje su zadužene za afektivnu kontrolu i posreduju u svim interpersonalnim i intrapsihičkim aspektima budućih socioemocionalnih funkcija (Schore, 2003), a samim tim, i u razvoju mentalizacije.

Nalazi, međutim, pokazuju da, iako postoji visoka korelacija sigurnog obrasca i visoke mentalizacije, postoji nezanemarljiv procenat sigurno vezanih osoba koje imaju slabiju mentalizaciju i obrnuto (Fonagy & Target, 1997). Štaviše, vrlo zanimljiva i intrigantna istraživanja koja se bave neurofiziološkim osnovama vezanosti i mentalizacije pokazuju da se aktivacijom sistema vezanosti stvaraju privremene inhibicije kapaciteta za mentalizaciju odraslih (Bartels & Zeki, 2004). Kako mentalizacija ima korene u osećanju da nas primarna figura vezanosti razume, nesigurno vezane osobe najčešće imaju problem da reflektuju nad mentalnim stanjima baš u tim odnosima vezanosti, ali ne i generalno (Allen & Fonagy, 2006).

Razvoj veznosti i mentalizacije

Alen, Fonagy i Bateman (Allen et al., 2008) navode pet stadijuma u razvoju mentalizacije (fizički, socijalni, teleološki, mentalizujući i autobiografski) koji se, čini se, lako mogu osloniti na Bolbijeve (Bowlby, 1969) faze u razvoju vezanosti. Naime, nedugo nakon rođenja, bebe reaguju na stimulus na način koji obezbeđuje ostvarivanje ili nastavak kontakta s drugom osobom. Takođe, i bebini signali izazivaju odgovor

odrasle osobe koji vodi uspostavljanju blizine i nege odojčeta. U toj razmeni dete stiče svest o sebi kao fizičkoj jedinki koja postoji i dela nezavisno od druge osobe i objekta (Allen et al., 2008). U ovoj prvoj fazi, međutim, dete ne razlikuje i ne izdvaja jednu figuru vezanosti (Bowlby, 1969). Iako odraslima bebino ponašanje može delovati kao da je usmereno ka cilju, njeni su unutrašnji radni modeli na vrlo primitivnom nivou i pre se mogu opisati kao predvidljivi ishodi započinjanja ili završetka nekog ponašanja (Marvin & Britner, 2008).

Između osme i dvanaeste nedelje dete od pojedinačnih reakcija (praćenje pogledom, plač, otvaranje usta i sl.) pravi lanac ponašanja koji sve ređe biva određen delovanjem odraslog. Razvijaju se nova ponašanja (poput smejanja, vokalizacije, vizuelno-motoričke orijentacije, bešenja za majku i sl.) i u repertoaru ostaju ona koja su i najčešće dovodila do interakcije (Bowlby, 1969). Dešava se još jedna važna promena – dete izdvaja primarnu figuru vezanosti od drugih osoba. U ovom periodu, ono postaje svesno sebe kao socijalne jedinice i uviđa da može da utiče na sopstveno telo (na primer, da stavi ruku u usta) ili na druge objekte (na primer, da pomeri igračku), kao i da neka njegova reakcija dovodi do odgovora druge osobe (na primer, majka uzima dete u naručje kada ono počne da plače) (Allen et al., 2008). Međutim, iako lanac ponašanja postoji, dete nije u stanju da osmišljava i s namerom i planom sprovodi određena ponašanja (Marvin & Britner, 2008).

Treća faza u razvoju vezanosti počinje u periodu od šestog do devetog meseca i traje do treće godine. Možemo reći da se tek tokom nje dete vezuje za primarnu figuru, iako ju je do tad valjano razdvajalo od drugih (Marvin & Britner, 2008). U ovom periodu dete ima sposobnost

da zamisli, postavi i sprovede određeni cilj i formira unutrašnje radne modele sebe i značajnih drugih na osnovu verovanja, očekivanja i obrazaca odnosa (Bowlby, 1973). Međutim, ovi modeli su i dalje primitivni, jer ne uzimaju u obzir unutrašnji svet drugog niti je dete u stanju da planira duge sekvence ili nizove ponašanja. No, razvojem lokomotornih sposobnosti i govora, dete postaje aktivni učesnik u održavanju blizine s figurom vezanosti (na primer, praćenjem majke, odbijanjem da se od nje odvoji i sl.), koju potom može koristiti kao sigurnu luku, odnosno kao izvor utehe i podrške, ali i kao sigurnu bazu iz koje može krenuti u dalja istraživanja (Simpson, & Belsky, 2008).

Ova faza je u skladu sa teleološkim nivoom mentalizacije, na koji dete prelazi na uzrastu od oko devet meseci (Allen et al., 2008). Ono je tada u stanju da u sebi i drugima prepozna bića koja su ka ciljevima usmeravana, ali su ti ciljevi po svojoj prirodi racionalni, logički i fizički opazivi. Stoga, dete može da predvidi da će neko skrenuti kada naiđe na prepreku, ali neće biti u stanju da mentalna stanja pretpostavi kao uzroke nečijih postupaka.

Tek oko druge godine, dete počinje da pretpostavlja jednostavna mentalna stanja kao podlogu svog i tuđeg ponašanja (Allen et al., 2008), čime ulazi u mentalizujuću fazu razvoja refleksivne funkcije. Otprilike godinu dana kasnije, dete uz dodatni napredak verbalnih sposobnosti, postaje svesno tuđih želja, potreba, namera i očekivanja, i u stanju je da ih uzme u obzir prilikom planiranja i donošenja odluka (Simpson, & Belsky, 2008), a sa četiri godine uviđa da mentalna stanja ne moraju odgovarati vidljivoj realnosti (Allen et al., 2008). Ono se sve manje oslanja na fizičko prisustvo i kontinuirani kontakt s figurom vezanosti

kao izvorom sigurnosti i sve češće je spremno da samo istražuje, pri čemu se kontakt u uznemirujućim situacijama brzo ponovo uspostavlja (Marvin & Britner, 2008). Ovu je četvrtu i poslednju fazu Bolbi (1969) nazvao *ciljem-korigovano partnerstvo*. Kasnije, tokom odrastanja, različite figure dobijaju primat u odnosu na roditelje (vršnjaci, partneri); adolescent se bori za svoju autonomiju i preuzimanje odgovornosti za svoj život. Sve je manje situacija u kojima je neophodna zaštita figure vezanosti, posebno roditelja, ali njihova uloga uvek ostaje važna u životu svake osobe, posebno u izrazito stresnim situacijama i prilikom velikih promena.

Poslednji, autobiografski stadijum u razvoju mentalizacije odigrava se oko šeste godine (Allen et al., 2008). Tada deca organizuju svoja iskustva i akcije kroz sećanja koja su uzročno-posledično povezana i imaju vremenski sled. Time se omogućava uspostavljanje autobiografskog narativa o sebi i drugima. Ovde, naravno, ne prestaje razvoj mentalizacije niti reprezentacija. Pre bismo mogli reći da su u ovom periodu samo postavljeni okviri i stubovi koji se kasnije, s daljim kognitivnim razvojem (npr. s formiranjem konkretnih, pa formalnih operacija) i ostvarivanjem novih emotivnih odnosa i uloga, nadograđuju i ispunjavaju sadržajem i kompleksnošću. Kao što je ranije napomenuto, u svakom trenutku razvijeni nivo mentalizacije predstavlja pre potencijal nego izvesnu i svakodnevnu realizaciju. Od situacije i uključenih aktera, od osećanja koja se jave, pre svega stepena anksioznosti, zavisi i nivo aktualizacije potencijala.

Autori ističu da se u sigurnom odnosu razvija i sposobnost regulacije afekata koja je važna za formiranje kapaciteta za refleksiju

(Fonagy et al., 2002). Ovde nam može pomoći parafrazirani Bionov primer, koji ujedno ilustruje i njegovo shvatanje projektivne identifikacije (Bion, 1962). Zamislimo situaciju u kojoj beba plače jer je gladna. Ona ne zna da je gladna i nema u iskustvu ništa što bi mogla da poveže sa postojećim osećajem u stomaku. Nema formirana očekivanja da li će ta neprijatnost prestati niti koliko će da traje, kao ni do koje mere će se povećavati. Sve ovo u bebi rađa anksioznost, koja je jednako nepoznata kao i osećaj u stomaku. Ukoliko majka pravilno interpretira bebin plač i nahrani je, neprijatan osećaj u stomaku će nestati. Vremenom, beba povezuje prestanak bola s hranjenjem, odnosno uči da do rasterećenja dolazi, kao i ko je izvor te utehe. Pozitivan ishod i njegovo očekivanje umiruje i anksioznost, te beba polako stiče i sposobnost da odloži zadovoljenje potrebe.

Za razvoj mentalizacije, pored afektivne regulacije i pravovremene i dosledne mentalizacije roditelja, neophodno je razviti sposobnost da se pravilno prepoznaju i razumeju mentalna stanja i da se dovedu u vezu s ponašanjem. Za to su neophodni procesi zajedničke pažnje, ogledanja i pedagoške intervencije (Allen et al., 2008). Kroz zajedničku pažnju dete razvija svest o deljenju i mogućnost poređenja iskustva. Ona se razvija postepeno, tako što prvo roditelj svoju pažnju usmerava na dete, da bi dete potom, prateći pogled i reakcije roditelja, takođe, počelo da posmatra sebe. Kasnije ono preuzima inicijativu, usmeravajući pažnju roditelja na objekat u svojoj ruci, pa i na one van svog domašaja, sve do razvoja sposobnosti deljenja pažnje i praćenja emocionalnih reakcija bez direktnog pokazivanja na objekat. Kroz ovaj proces dete razvija svest o postojanju i razdvojenosti svog i tuđeg uma, ali i o mogućnosti da sa nekim deli određena iskustva i doživljuje.

Rekla bih da su pedagoške intervencije „produžena ruka” osetljivosti, rezonivnosti i mentalizacije roditelja koje sam pomenula na početku. U sadejstvu s razvojem govora, one podrazumevaju prenos znanja i normi jedne kulture o emocijama, njihovom ispoljavanju i kontroli (Allen et al., 2008). U sigurnom odnosu vezanosti, u kom je roditeljski um shvaćen kao dobronameran, dete spremnije usvaja znanja. Takođe, u takvom odnosu dete se radije i smelije upušta u istraživanja sopstvenog i tuđeg uma, prepoznaje mentalna stanja i bavi se njima. Ukoliko je pak roditeljski pritisak na dete da se ponaša u skladu sa npr. moralnim normama kulture prejak, strah i agresivnost koji iz toga proizilaze sprečili bi dete da se bavi osećanjima drugog, te bi se usmerilo na posledice koje trpi (Hofman, 2003). Ukoliko je taj pritisak preslab ili nedosledan, dete ga može ignorisati.

Treći proces, bazičniji i sadržan u prethodnim, jeste ogledanje (Allen et al., 2008). On bi mogao biti mehanizam preko kog dete opaža i razume emocije, ali i stiče svest o njihovom uticaju na druge. Ogledanje predstavlja interakciju roditelja i bebe tokom koje odrasli empatično izražava emociju koju dete automatski ispoljava kroz izraze lica ili zvukove (Fonagy, 2004; Jurist et al., 2008). Svest o sopstvenim doživljajima dolazi kroz poistovećivanje ličnih unutrašnjih sadržaja s izrazom lica i reakcijama roditelja. Na ovaj način dete uči da razlikuje i da pripíše odgovarajuća značenja različitim mentalnim stanjima (Allen & Fonagy, 2006). Važna karakteristika ogledanja jeste da ono ne predstavlja vernu kopiju onoga što se dešava na licu bebe, niti onoga što ona proživljava u tom trenutku (Fonagy, 2004). Majka najčešće na bebine doživljaje reaguje uz izraženu, preteranu i, donekle, iskarikiranu ekspresiju i vokalizaciju, što omogućava da dete razlikuje ovakav majčin

odgovor od njenih realnih osećanja (Jurist et al., 2008). Time dete razvija doživljaj ličnog i zasebnog unutrašnjeg sveta u odnosu na majčin, ali i svest o mogućnosti da svojim osećanjima izazove promenu u majčinom ponašanju (Allen & Fonagy, 2006).

Ogledanje, pored predvidljive responzivnosti i osetljivosti roditelja, pomaže uspostavljanju kontrole i regulacije afekta (Allen & Fonagy, 2006; Fonagy, 2004). Naime, kada dete počne da plače, roditelj, pored toga što mimikom i vokalizacijom pokazuje da u detetu prepoznaje tugu, uznemirenost i bol, on svojom reakcijom (ljuljuškanje, šaputanje i dr.) pruža detetu utehu. Ta propratna reakcija, koja je suprotna osećanju koje se ogleda, vremenom će biti internalizovana, kao deo predstave o sebi („mogu biti utešen”) i drugome („može da me uteši”), i aktivirana u kasnijim situacijama koje budu opažene kao preteće, a figura vezanosti ne bude fizički prisutna. Na ovaj način kontrola afekta se s predašnjeg konkretnog nivoa premešta na nivo reprezentacija. Konačno, sposobnost kontrole i regulacije afekata neophodan je uslov da bi osećanja bila podnošljiva, nepreplavljujuća i neugrožavajuća, a samim tim, i misлива i obradiva (Fonagy et al., 2002).

Kroz ove procese koji su deo interakcije roditelj–dete, a u sadejstvu s različitim ličnim karakteristikama deteta (inteligencija i, specifično, verbalna inteligencija, razvoj govora i sl.), formira se njegov kapacitet da o svojim i tuđim postupcima razmišlja u kontekstu mentalnih stanja (Allen et al., 2008). Ovaj razvoj kapaciteta za mentalizaciju povratno utiče na kvalitet unutrašnjih radnih modela deteta, a samim tim i na njegovu vezanost.

Odstupanja od normativnog razvoja vezanosti i mentalizacije

Postoji više načina na koje može da se skrene s putanje normativnog razvoja vezanosti i mentalizacije. Varijacijama u uspešnosti interakcije između majke i deteta mogu doprineti kako karakteristike deteta (temperament, mentalno i somatsko zdravlje, urođene sposobnosti i sl.), tako i roditelja (mentalno zdravlje, prisustvo stresa, kvalitet vezanosti, model roditeljstva i sl.) (Van Ijzendoorn, 1997). Prema Bolbijevom mišljenju (Bowlby, 1973), odbrambeni mehanizmi deteta se javljaju u tri slučaja: kada roditelji ne žele da njihovo dete zna o nekim događajima iako im je prisustvovalo, kada dete uradi ili misli da je uradilo nešto čega se veoma stidi, te u situacijama kada je roditeljsko ponašanje isuviše nepodnošljivo da bi se o njemu mislilo. Mehanizme je podelio u tri grupe: gašenje, kognitivni prekid i izdvajanje (Bowlby, 1980). Važno je napomenuti da se svaki čovek njima koristi u određenoj meri, ali je prekomerno korišćenje bilo kog od njih pokazatelj potrebe da se neki neizdrživi sadržaji ostave izvan svesti, kako bi osoba mogla da nastavi svoj život i odnose s ljudima. Ovakvo preterano korišćenje mehanizama odbrane karakteristika je nesigurnih obrazaca vezanosti, koje ćemo, kao i njihov razvoj, detaljnije prikazati.

Kao što je naglašeno, majke se mogu razlikovati u stepenu u kom su osetljive i umeju da tačno prepoznaju potrebe deteta, kao i po učestalosti izlaženja u susret njegovim potrebama. Deca majki koje su odgovarale samo na neke njihove psihološke potrebe, dok bi druge potrebe ignorisale ili kažnjavale, najčešće razvijaju nesigurni-ambivalentni, odnosno preokupirani obrazac u odraslom dobu (Weinfield

et al., 2008). Ona su naučila da je sigurna baza tu onda kada zadovolje određene kriterijume, kada se ponašaju, misle i osećaju na odgovarajući način. Sebe ta deca bazično vide kao neadekvatne, nedovoljno vredne i dobre, te se, da bi ostala u odnosu, stalno trude da zadovolje zahteve koji se pred njih stavljaju, pri čemu osećaju izražen strah da će izgubiti svoju sigurnu luku. Ne upuštaju se u istraživanja ni okoline, a ni psihološkog sveta, jer nisu sigurni da li će u slučaju pretnje naići na pravi oslonac i utehu. U fazi ogledanja, majka bi najčešće bivala preplavljena svojom anksioznošću u susretu sa osećanjima deteta za koje nije pripremljena (Fonagy, 2004). Stoga bi dete umesto umirenja ostajalo s dodatnom uznemirenošću i afektivnom pobuđenošću, koje sprečavaju kognitivnu obradu i integraciju iskustva.

Preokupirano vezane osobe koriste se mehanizmima odbrane iz domena kognitivnih prekida (Bowlby, 1980), čija je uloga da se osoba ne suoči sa određenim iskustvima iz odnosa vezanosti koja bi predstavljala preveliku pretnju. Neki od njih su nesigurnost misli, povlačenje u susretu sa nedozvoljenim afektom, uzdržavanje, dok u isto vreme postoje i ispoljavaju se emocionalna pobuđenost, uznemirenost i ljutnja koje majka nije kontejnirala. Ispitanici s ovim obrascem vezanosti u istraživanjima najčešće pokazuju granični nivo mentalizacije i često je za njih karakteristična hipermentalizacija ili preterana analitičnost (Fonagy et al., 1998). Ona se iskazuje u neočekivanim prilikama i kontekstima i njeni sadržaji nisu podržani realnim dešavanjima. Uvidi su difuzni i neintegrisani. Osoba je preplavljena anksioznošću i negativnim očekivanjima, fokusirana je samo na svoje misli i potrebe, a sve kako bi se na vreme pripremila i predupredila odbacivanje.

Izbegavajući, odnosno odbacujući, obrazac razvija se među decom čije majke dosledno nisu odgovarale na njihove psihološke potrebe, ali su pružile dovoljno za fizičko preživljavanje i nisu predstavljale izvor straha (Weinfield et al., 2008). Anksioznost, koju bi u tim situacijama osećale, bila je za majke nepodnošljiva i ugrožavajuća, te su reagovalе odbacivanjem i ignorisanjem bebinog unutrašnjeg sveta. Proces ogledanja je mahom izostajao, te beba nije imala priliku da upozna, istražuje i eksperimentiše sa svojim unutrašnjim svetom. Stoga, on je ostao neprepoznat i nekontejniran, ali sačuvan od velikih lomova i trauma (Fonagy, 2004). Odbacujuće vezane osobe su razvile strategiju bivanja u odnosima u kojima ne očekuju psihološku razmenu niti je traže ili daju. Nekorišćenje baze sigurnosti, potiskivanje straha od njenog gubitka, kao i jasne granice između sebe i drugog, za njih predstavljaju svojevrsnu zaštitu od ponovnog prolaženja kroz rane neuspele procese ogledanja. Najčešći mehanizmi odbrane kojim skreću pažnju sa nepodnošljivih sadržaja iz odnosa vezanosti su mehanizmi gašenja (Bowlby, 1980). Mehanizmi gašenja sprečavaju osobu da postane svesna negativnih osećanja i podrazumevaju različite strategije idealizacije odnosa vezanosti i neutralizacije, minimizacije i izolacije afekata. Stoga, u susretu s jakim emocijama odbacujuće vezana osoba nije u stanju da ih prepozna i obradi već ih mnogo češće odigrava u konkretnim akcijama ili pokušava da afekat savlada funkcionalnim rešenjima. Dok se preokupirana osoba povlači i zatvara u besciljnoj ruminaciji i pokušajima bavljenja i obrade afekata, odbacujuće vezana osoba će pre reagovali konkretnim fizičkim odstranjivanjem i odbijanjem izvora konflikta (George & West, 2011). U afektom obojenim situacijama, odbacujuće vezane osobe najčešće imaju pad u sposobnosti mentalizacije (Fonagy et

al., 1998). Objašnjenja ljudskog ponašanja su konkretna, na nivou bioloških, socioloških ili religijskih tumačenja, puna idealizacija i egocentričnosti. Osoba najčešće odbija, odnosno nije u stanju da se bavi svojim unutrašnjim svetom i stiče se utisak da on i ne postoji.

Četvrti, i poslednji, obrazac vezanosti javlja se u kontekstu odrastanja uz roditelja ili staratelja koji se ponaša potpuno nepredvidljivo i koji u jednom trenutku predstavlja izvor sigurnosti i utehe, a u drugom pretnju i strah. Naime, kada se dete oseti ugroženo, automatski se aktivira sistem ponašanja koji za cilj ima uspostavljanje i održavanje bliskosti s figurom vezanosti. Ukoliko je, međutim, sam roditelj izvor anksioznosti i bola, dete u kontaktu s njim ne uspeva da se umiri, čak ni na konkretnom nivou, jer izostaje i njegova funkcionalna uloga. Strah tada postaje još intenzivniji, a doživljaj pretnje izraženiji, čime se ponovo aktivira sistem ponašanja vezanosti. Na ovaj način, dete ulazi u začarani krug anksioznosti i ne uspeva da izgradi nikakvu strategiju da se umiri ili bude u odnosu, razvijajući dezorganizovani obrazac vezanosti (Jurist et al., 2008). Kako, po Bolbijevom mišljenju, dete psihološki preživi ova iskustva? Tako što se aktivira treća grupa mehanizama odbrane koja omogućava odvajanje, odnosno disocijaciju od traumatskih iskustava. Oni štite dete od suočavanja sa nepodnošljivim sadržajem tako što odstranjuju iz svesti sve što je vezano za odnos s figurom vezanosti, sva bolna sećanja, neispunjene želje i potrebe za ljubavlju i negom, sva razočaranja i strahove (Bowlby, 1980; George & West, 2011). Na taj način dete izbegne nepodnošljivo saznanje da je majka loša, a prebacivanjem krivice na sebe za sva roditeljska odbacivanja detetu biva omogućeno da ostane u odnosu.

Mada mehanizmi odvajanja čuvaju od nepodnošljivih sadržaja, traumatizovane osobe plaćaju cenu takvog nesvesnog izbora. Mehanizmi odvajanja ometaju adaptaciju radnih modela na spoljašnju realnost i izazivaju njihovo cepanje (Bowlby, 1973). Potisnuti model nasilnog i izneverenog odnosa ostaje pohranjen i aktivira se u situacijama koje nalikuju traumatskom iskustvu, što je u skladu i sa psihodinamskim objašnjenjima uticaja traume na razvoj selfa. Ovaj proces se odigrava nekontrolisano, na disfunkcionalan i dezorganizovan način i može imati dramatične posledice u ponašanju.

Takođe, kao posledica iskrivljenog procesa ogledanja, ukoliko je roditelj ispoljavao bes u susretu sa detetovim emocijama, dete bi moglo svoju uznemirenost razumeti kao tuđu ljutnju, a samim tim i pretnju po sebe. Ili može usvojiti da su određena osećanja neprihvatljiva, nerazumljiva i nepodnošljiva, dok druga predstavljaju jedini način da bude primećeno. Ovo takođe možemo prepoznati kao izvesnu preformulaciju života s lažnim selfom. Pored toga, dete kroz ovakvo odrastanje ne uspeva ni da dobije umirenje, naprotiv – trpi dodatan bol i strah. Posledično, dete ne uspeva da razvije sposobnost regulacije afekata.

Na ranom uzrastu, separacija na nivou unutrašnjih radnih modela može se prepoznati u ranije opisanoj paralisanoj ili nepredvidljivosti u ponašanju dezorganizovano vezane dece u situacijama kada se majka vrati nakon nekog vremena (Ainsworth, 1979; Main & Solomon, 1990). Adolescent se pak u situacijama kada se ispolji deaktivirani sistem i kada se pojavi nada da sigurna baza postoji ili da može da se povrati, upušta u beskompromisnu borbu da dobije ili povrati ono što misli da mu pripada

(Bowlby, 1980). Posledica cepanja radnih modela jeste i da se time delimično ili potpuno isključe jedan ili više sistema ponašanja, dok drugi ostvaruju prevlast nad funkcionisanjem osobe, a da ona nije svesna faktora koji su uticali na to da ispolji baš te reakcije (Bowlby, 1980). Tako osoba može pogrešno identifikovati i osobu i situaciju kao povezane s ponašanjem, ali i pogrešno suditi o svojim postupcima. Dalje, funkcionišući na nivou ekvivalencije, adolescent bi sopstvenu ljutnju mogao videti kao tuđu. U skladu s teleološkim nivoom mentalizacije, njegove dalje reakcije bi predstavljale odigravanje neimenovanih i neobrađenih osećanja, a vodič u ponašanju bi bio jedini do tada doživljeni i usvojeni model koji podrazumeva nasilje i povređivanje drugog. Nemogućnost jasnog suđenja i refleksije o događaju i međusobnoj odgovornosti, te ekscesivno disociranje od pretećih sadržaja, vodili bi prestupničkom ponašanju.

Socio-emocionalni model prestupništva

Socio-emocionalni model prestupništva Marinusa Van Ijzendorna (1997, prikaz teorije, nalaza i implikacija može se naći i na srpskom jeziku u Milojević & Dimitrijević, 2012) jedna je od psihološko-interdisciplinarnih teorija o razvoju prestupništva, a u skladu je i sa kategorizacijom maloletničkog prestupništva koju je predložila Moffitt (1993). Ovaj model pretpostavlja dve razvojne putanje koje bi objasnile nastanak trajnog, odnosno na adolescenciju ograničenog, antisocijalnog ponašanja.

Prva putanja podrazumeva, s jedne strane, uticaj genetičke osnove, najviše kroz „težak temperament” deteta, koji mogu da odlikuju odsustvo straha, hiperaktivnost, impulsivnost i deficit pažnje i, s druge strane, istoriju ranog zlostavljanja i zanemarivanja, što za posledicu ima uspostavljanje dezorganizovanog obrasca vezanosti deteta za roditelja. Interakcija dezorganizovanog obrasca i temperamenta deteta stvara potom nemogućnost internalizacije moralnih normi, što uz nedostatak samopoštovanja i odsustvo socijalne mreže izaziva pojavu prestupništva. S tim u vezi, Van Ijzendoorn navodi argumente za pretpostavljeni uticaj vezanosti na moralno rezonovanje: 1) u sigurnom odnosu vezanosti, roditelji su „podešeni” na kognitivni nivo deteta, njegove želje i potrebe i stvaraju siguran prostor u kome dete može da istražuje bez straha od neuspeha i time postane prijemčivije za roditeljsko učenje, 2) sigurno vezana deca imaju u iskustvu preuzimanje uloga i pozicija druge osobe i svesna su da i njihovi roditelji imaju svoje ciljeve i potrebe, te da njihovi i roditeljski prioriteti moraju da budu izbalansirani i usklađeni i 3) moralno rezonovanje koje je nezavisno od pritisaka grupe i postojećih

konvencija, povezano je s postojanjem sigurne baze na koju se može osloniti u situacijama stresa, sposobnošću da se bude sam i autonoman u odnosu na mišljenje grupe i postojanjem bazičnog poverenja u sebe (Van IJzendoorn & Zwart-Woudstra, 1995). Trajno antisocijalno ponašanje može i ne mora biti podstaknuto vršnjačkim pritiskom ili socijalnim kontekstom (npr. siromaštvom).

Putanja nastanka benignijeg i prolaznog prestupničkog ponašanja je donekle drugačija i manje uzima u obzir uticaje nasleđa i temperamenta. Prema ovom modelu, na početku se javlja roditeljsko odbacivanje i hostilnost, ali ne i zlostavljanje. Ovakvo ponašanje roditelja paralelno predstavlja i prvi model ophođenja prema drugom koji dete usvaja, a koji vodi uspostavljanju izbegavajućeg obrasca vezanosti. U takvom odnosu slabije se razvija regulacija afekata, posebno negativnog, slabiji je kapacitet za empatiju, samo se delimično izgrađuje bazično poverenje u sebe i druge i niži je nivo moralnog rezonovanja, što uz odsustvo drugih izvora sigurne vezanosti može da uzrokuje antisocijalno ponašanje ograničeno na period adolescencije.

Ovaj model je važan i zato što pruža pretpostavke zašto većina adolescenata ipak ne ispoljava antisocijalno ponašanje, kao što je rečeno u uvodnim poglavljima. Neki od mogućih protektivnih faktora upravo mogu biti sigurna vezanost i viši kapacitet za mentalizaciju koji bi bili razvijeni kroz iskustvo funkcionalnijeg i zdravijeg odnosa izvan primarne porodice. Kroz predvidljiviji, responzivniji i nenasilan odnos sa drugom odraslom osobom dete bi moglo da razvije i drugačiji model ponašanja, koji isključuje agresiju, a podrazumeva empatiju. Takođe, ono bi imalo

prilike da razvije određene moralne strukture koje bi ga sprečavale da nanosi drugima bol, čak i pri susretu s jakim afektom.

Kritički osvrt

Strukturisati ovo poglavlje bilo je posebno izazovno. S jedne strane, već diskutovano preklapanje termina prestupništva sa drugim psihološkim terminima koji impliciraju dodatne i specifične psihološke karakteristike osobe, te multidisciplinarno razumevanje fenomena koje je u vezi i sa fokusom i nivoom opštosti izabrane teorije. S druge strane jesu pak uticaji društveno-političkih tokova, vremena u kojem su teorije nastajale i načina na koji su pristupale individualnim, pa onda i rodnim razlikama uopšteno. Stoga, pokušala sam da pristupe razvrstam na socio-kriminološke i psihološke teorije. Ova podela, iako na momente neprirodna kao i sama diferencijacija strogo socioloških ili psiholoških faktora, bila je važna zbog rasvetljavanja pozicije devojaka u postojećim teorijama. Tako su se u prvoj grupi, socio-kriminološkim teorijama, našla tri pravca: jedan koji etiologiju delinkventnog ponašanja vidi kao nezavisnu odnosno nadređenu karakteristikama roda; drugi, koji upravo akcenat stavlja na jedinstvenosti i specifičnosti kriminološke putanje devojaka, i treći, koji prepoznaje i integriše elemente oba pravca. Ovakva podela teško da može da se primeni na psihološke teorije, mada debate na tu temu postoje, jer psihološke teorije podrazumevaju idiosinkratične i specifične faktore (poput kulture, roda, urođenih kapaciteta) i njihov uticaj na manje ili više univerzalne razvojne i dinamičke procese. Dodatno, ovakva podela odgovara i po pitanju fokusa teorija: dok se socio-kriminološki prístup bavi odnosima pojedinaca, institucija i društva,

uzimajući u obzir i znanja socijalne psihologije, psihološki modeli pak rasvetljavaju (najraniju) unutarpsihičku dinamiku pojedinca i kako se svi ovi odnosi sa sredinom, ali i sa samim sobom, reflektuju na unutrašnjem i spoljašnjem planu.

Kritika rodno-neutralnih teorija je jasna i odnosi se na nedostatak osetljivosti za neodgovorena pitanja u vezi sa razlikama u strukturi i kontekstu krivičnih dela (Steffensmeier & Allan, 1996). Na primer, zašto žene značajno ređe pristupaju bandama ili vode visoko-organizovanu kriminalnu grupu, odnosno zašto najveći broj krivičnih dela učine u odnosu, zbog odnosa ili bežeći iz njega (Milojević & Banjac, 2014). Doduše, kritika da nisu uzeti u obzir rodno-specifični faktori, poput rodnih stereotipa, marginalizacije i diskriminacije, ne stoji sasvim – svi ovi faktori deo su objašnjenja uticaja anomalije, kontrole, procesa etiketiranja, učenja po modelu, socio-ekonomskog statusa i drugih mehanizama. Ono što nije eksplicitno naglašeno jeste konkretna važnost ovih mehanizama na primeru devojaka, što se, istini za volju, može braniti i odsustvom sličnih konkretnih analiza za bilo koju specifičnu grupu pojedinaca.

S druge strane, podaci o faktorima koji se prema feminističkim teorijama smatraju specifičnim za ženski kriminalitet, poput traume ili siromaštva, nisu dovoljno ubedljivi – muškarci neretko bivaju malobrojni ili izostavljeni iz ovih studija (kao i žene u studijama rodno-neutralnog pristupa), a postoje nalazi o jasnoj povezanosti traume i muškog kriminaliteta u istraživanjima rodno-neutralnog pristupa (Kruttschnitt, 2013). Noviji podaci sugerišu da ekonomski motivi, odnosi vezanosti i bolesti zavisnosti imaju značajniju ulogu u ženskom nasilju od

pretpostavljene istorije traume i mentalnih poremećaja (Kruttschnitt et al., 2019). Kruttschnitt (2013) ponudila je dodatnu sintezu: 1) formativna iskustva (trauma, problemi u porodici, siromaštvo) deluju rodno-neutralno, ali su mehanizmi delovanja ili medijatori rodno-osetljivi, 2) pretpostavljeni rodno-specifični faktori, poput traume, zloupotrebe supstanci i mentalnih poremećaja, javljaju se i deluju nezavisno od roda, 3) motivi za neka teška krivična dela, ulazak u bande ili preprodaju droge, neretko su isti za muškarce i žene ali su akcije koje preduzimaju obojane istorijskim i kulturološkim kontekstom i rodnim ulogama.

Uopšteno bismo se mogli zapitati da li su saznanja zasnovana samo na određenoj populacionoj grupi, bilo da su to muškarci, zapadna kultura ili određeni uzrast, dovoljno reprezentativna i stabilna da se mogu bez ograničenja generalizovati i na druge grupe, značajno različite po važnim socio-psihološkim, demografskim ili kulturološkim karakteristikama. Jednako možemo znak pitanja staviti i na opravdanost pretpostavki o apsolutnoj unikatnosti jedne subpopulacije u odnosu na druge, čime se implicira i njena homogenost, odnosno odsustvo značajnih varijacija i idiosinkratičnih istorija, koje su, inače, aksiomi psihologije kao nauke. S ovim u vezi je i večiti balans između težnje da se napravi ekonomična i dovoljno opšta teorija, a koja će u isto vreme biti po potrebi i dovoljno specifična.

Razvoj integrativnih socio-kriminoloških modela podstaknut je, dakle, ne samo uočenim rodnim razlikama, već heterogenošću unutar roda, što je potvrđeno i nekim od ranije navedenih istraživanja (Jones et al., 2014; Joosen et al., 2016). Slabosti ovih, kao i psiholoških teorija pre svega se odnose na ograničene mogućnosti njihove empirijske provere u

celosti. One jesu nastale sintezom empirijskih i kliničkih podataka i uvida i oslanjaju se na druge razvojne i teorije psihopatologije, ali za njihovu proveru u celosti neophodne su opsežne, višegodišnje prospektivne studije praćenja velikog broja ljudi. Međutim, ovo ne znači da kao i druge teorije one nisu upotrebljive, korisne i važne. Deluje i da treba razviti bolje načine da prenesemo ova saznanja, kako zajednici (Milojević et al., 2015), tako i profesionalcima (Milojević & Banjac, 2015).

Pokušala bih da na kraju dam svoj doprinos sumirajući model koji bi ubuhvatio i makro (društvo, kulturu, politiku, institucije) i mikro elemente (porodicu, pojedinca, vršnjake), ali i psiho-dinamiku pojedinca i psihološke mehanizme. Naime, izdvojila sam (do/pre)nosiocice (nasleđe, odnosi vezanosti, institucije obrazovanja, kultura, društvo, politika, mediji, religija) i procese (vaspitanje, internalizacija, razvoj, usvajanje, učenje, socijalizacija, povinovanje) nastanka unutrašnjeg sveta pojedinca (urođeni potencijali i ograničenja, temperament, IQ, crte ličnosti, mentalizacija i emocionalna regulacija, moralni razvoj, modeli ponašanja, socijalne veštine, stavovi i kognicije, znanja i veštine) i njegove psihodinamike (rad traume, mehanizmi odbrane, objektni odnosi, konflikti, psihološka tenzija, otpor, fantazije, emocije).

Naime, stanja unutrašnjih nemira, bola, konfuzije, besa, straha, krivice i srama, želje za osvetom, mogu biti posledica internalizovane neobrađene traume, ali i kontinuiranog stresa (siromaštva, diskriminacije, marginalizacije, mobinga, gubitka odnosa) ili osećanja nepravde i nesklada (težnja za višim statusom, boljim uslovima). Ukoliko su preplavljujuća, odnosno ukoliko prevazilaze dinamske kapacitete osobe

da se s njima izbori, pri čemu funkcionalne strategije nisu dostupne ili nisu podržane znanjima, veštinama, kapacitetima i kognicijom osobe i sredine, dolazi do unutrašnjeg sloma. Slom bi potom vodio radikalnim izlazima (odustajanje od sebe, sopstvena destrukcija, razvoj psihopatologije ili uništavanje pretnje) ili aktivaciji mehanizama preživljavanja kroz odigravanje, ili pak do eksperimentacije.

S jedne strane, osoba može razviti depresivne, anksiozne simptome, posttraumatske ili psihotične simptome, koji mogu voditi nefunkcionalnim mehanizmima umirenja i izbegavanja (bolesti zavisnosti) i neadekvatnim odnosima (bilo kroz samoizolaciju ili kroz preteranu zavisnost, podređenost i potrebu za zaštitom) ili pak samodestrukciji ili direktnom činjenju krivičnih dela, često u stanju smanjene računljivosti. S druge strane, osoba može primeniti neku od strategija preživljavanja. Prva predstavlja oblik odigravanja putem mehanizama projektivne identifikacije, tokom koje se neizdrživi i nemislivi sadržaj nekontrolisano i nesvesno izbacuje i deli (praćen seksualizacijom, agresivnošću, impulsivnošću, neprimerenim afektima ili odsustvom afekta) u odnosima sa drugima. U zavisnosti od kapaciteta, istorije i odgovora druge osobe ili grupe, ovakva interakcija može biti uvod u retraumatizaciju iliti ponavljanje odnosa nasilja, konflikt ili submisivan i nezdrav odnos koji pak obezbeđuje osećaj sopstvene vrednosti, pripadnosti, smisla i sigurnosti. Zloupotreba droga i alkohola može biti i direktna posledica izbegavajućih strategija, kao i eksperimentisanja, koje može završiti i kao impulsivno krivično delo, ali i posledica ili način bivanja u nezdravom odnosu. Treća strategija preživljavanja je beg iz situacije, neretko u prostituciju ili drogu kao sredstvo preživljavanja na ulici, ili beg u odnos.

Svako od ovih iskustava, reakcija i doživljaja praćeno je unutrašnjim procesima, koji u svakoj od ovih situacija bivaju dodatno otežani i izazvani. Emocije, poput anksioznosti i besa, intenzivnije su, korišćenje mehanizama odbrane ekscesivnije, unutrašnja bol neizdrživija, čime se dodatno pojačava mržnja prema sebi i osećaj krivice koji naposljetku moraju biti uništeni, pa i po cenu samouništenja, ili projektovani i doživljeni da dolaze spolja. Sve ovo se odvija u kontekstu i kroz snižene kapacitete samoregulacije i empatije, prementalizujuće reagovanje, reaktivaciju traumatskih sećanja, niže razvijeno moralno rasuđivanje, uticaj crta ličnosti, naučenih modela ponašanja i rešavanja problema i sl. Takođe, značajan je i nedostatak socijalne podrške ili postojanje negativnih uzora i delinkventne grupe, neintegrisanost u zajednicu i institucije ili pak njihov dodatni negativni uticaj kroz medije, društveni i politički kriminalitet, neuspeh u radu socijalnih i obrazovnih službi.

Kroz ponavljanje ovakvih ciklusa i kao posledica (kratkotrajnog ili dugotrajnog) unutrašnjeg sloma može se desiti krivično delo. Ono može doneti (trenutni ili trajni) spokoj (na primer, eliminacijom pretnje) ili uzbuđenja (poput lučenja adrenalina), dobit (npr. novac, status, emociionlnu satisfakciju) ili pojačati unutrašnju tenziju.

Deo III

**Tretman ženskog
prestupništva**

Adolescencija predstavlja posebno osetljiv period za razvoj mentalnih poremećaja, uključujući probleme u ponašanju: čak 50% dijagnoza postavlja se na uzrastu do 14 godina, a 75% do 25. godine (Kessler et al., 2012). Mentalni poremećaji su povezani sa negativnim zdravstvenim, socio-emocionalnim, obrazovnim i karijernim ishodima adolescenata (Patton et al., 2016). Psihoterapija i psihološke intervencije u adolescenciji (Bakker et al., 2017; Cuijpers et al., 2021; Zhou et al., 2019) i odraslom dobu (Grønnerød et al., 2015; Leigh-Hunt & Perry, 2015; Novaco, 2020; Yoon et al., 2017) pokazale su se kao efikasne metode prevencije i tretmana. Dodatno, tretmani eksternalizujućih poremećaja su se pokazali efikasnijim od kažnjavanja i pedagoških intervencija (Cullen et al., 2000).

Američka psihološka asocijacija je 2012. godine izdala saopštenje o priznavanju efikasnosti psihoterapije na osnovu podataka velikog broja studija objavljenih do tog momenta (detaljnije na temu istraživanja psihoterapije u Protić et al., 2018). U njemu se zaključuje da su „efekti psihoterapije opšteprihvaćeni kao značajni i veliki”, da su postojani nezavisno od tipa mentalnog poremećaja, te da su razlike u ishodu „pod značajnijim uticajem karakteristika klijenta, poput hroniciteta, kompleksnosti ili socijalne podrške, kao i terapeuta i kontekstualnih faktora, nego specifičnostima mentalnog poremećaja ili terapijskog pravca” (APA, 2012).

APA navodi da najveći broj studija nije dobio značajne razlike u poređenju različitih psihoterapijskih pravaca, a da su one koje su dobile većinom prijavile izrazito niske jačine efekata, odnosno uključivale su

izrazito male uzorke ili neujednačene procedure. Uspešnost se pokazala u različitim oblicima psihoterapijskog tretmana, kako individualnog tako i grupnog, porodičnog ili pak terapije parova. Dodatno, efekti su potvrđeni na svim uzrasnim grupama, od starih, preko odraslih, do dece i adolescenata, i među muškarcima i među ženama, nezavisno od rase, etničke pripadnosti ili socio-ekonomskog statusa. Psihoterapija se pokazala prilagodljivom specifičnim kulturološkim razlikama i potrebama, karakteristikama komorbidnih stanja, stepenu kognitivnog funkcionisanja ili bilo kakvog invaliditeta. Ostali najvažniji zaključci APA saopštenja mogu se sumirati na sledeći način:

1. efekti psihoterapije su dugotrajniji od efekata farmakoterapije;
2. klijenti izveštavaju da efekti psihoterapije vremenom rastu;
3. naturalističke studije koje su pratile efekte psihoterapije u redovnoj kliničkoj praksi ukazuju na to da je ona jednako efikasna kao i psihoterapija u istraživanjima;
4. kratki tretmani psihoterapije pokazali su se uspešnim za većinu ljudi koji se suočavaju sa anksioznim ili depresivnim simptomima;
5. različiti medicinski tretmani i procedure proizvode više negativnih pratećih efekata i finansijski su neisplativiji u odnosu na psihoterapiju;
6. uključivanje psihoterapije u redovan medicinski tretman umanjuje troškove lečenja za 20-30%, smanjuje stepen disfunkcionalnosti, smrtnosti kao i potrebu za hirurškim intervencijama, povećava radnu efikasnost i umanjuje verovatnoću hospitalizacije;
7. psihoterapija se pokazala uspešnom u poboljšanju raspoloženja i smanjenju depresije među osobama sa hroničnim ili akutnim somatskim poremećajima, kao što su HIV/AIDS, tumor ili artritis.

Ipak, tretman mentalnih poremećaja, te i eksternalizujućih problema, daleko je od istraženog, a podaci o samom procesu promene, pa čak i efektima, i dalje su nedovoljni i nekonzistentni. Iako ima preko 550 modaliteta terapije koji se mogu primeniti u radu sa adolescentima i decom (Kazdin, 2003), ne ispunjavaju svi kriterijume zasnovanosti na dokazima, a studije ne ukazuju na specifične benefite izbora određenog modaliteta (Collyer et al., 2020).

U oblasti problema u ponašanju, meta-studije i pregledni radovi izdvajaju 10–15 tretmana fokusiranih na eksternalizujuće simptome, među kojima su najistraživaniji multisistemska terapija i kognitivno-bihejvioralna terapija (Farrington et al., 2022; Wangari et al., 2022). Međutim, izdvajaju se problemi kvaliteta studija i generalizacije rezultata. Naime, i dalje su uočljivi nedostatak kvalitetnih RCT studija, mali broj učesnika istraživanja, limitiranost nalaza na zapadnu kulturu, neadekvatnost kontrolnih grupa i različite pristrasnosti u dizajnu studija i interpretaciji podataka. Pored nedovoljne rodne, etničke i kulturološke varijabilnosti studija, postoje i podaci da tretmani koji se pokazuju uspešnim u SAD ne ostvaruju iste rezultate u Evropi, pri čemu se veći kvalitet uobičajenog tretmana, kao kontrolnog tretmana, u Evropi u odnosu na SAD, smatra potencijalnim uzrokom.

Relativno uspešnim su se pokazale i psihološke intervencije u zatvorima, mada ne postoji dovoljno podataka za tretman žena (Beaudry et al., 2021). Posebno efektivnim u smanjenju povratništva pokazao se multimodalni CBT program, koji je uključivao tehnike prevencija recidiva, igranje uloga, domaće zadatke, strategije međuljudskih veština i kontrole besa (Papalia et al., 2019). Slabiji rezultati i odsustvo efekata

dobijeni su za smanjenje recidiva maloletnika tretiranih vaninstitucionalno, pri čemu je uočena značajna pristrasnost i loš kvalitet sprovedenih studija (Olsson et al., 2021). Obećavajući su i efekti intervencija u zajednici (Henggeler, 2016), kao i grupnih terapija (Morgan & Flora, 2002), ali i dalje nedostaju podaci specifični za devojke i žene.

Ispitivana je i efikasnost terapije komorbidnih stanja u grupama prestupnika i osoba sa eksternalizujućim poremećajem. Pregledni radovi izdvajaju EMDR i TF-CBT kao najviše istraživane i sa najviše dokaza o efikasnosti u tretmanu PTSD-a, dok su obećavajući nalazi dobijeni i za art terapiju (Baetz et al., 2022; Rhoden et al., 2019). Pritom, podaci ukazuju na to da tretmani usmereni na traumu doprinose i smanjenju povratništva. Nažalost, posedujemo nedovoljno podataka da bismo govorili o rodnim razlikama u tretmanu prestupnika, iako nalazi u populaciji sa PTSD-om sugerišu bolje ishode tretmana među ženama u odnosu na muškarce (Wade et al., 2016).

Tretmani bolesti zavisnosti u populaciji prestupnika ostvaruju mali do umereni efekat (Tripodi & Bender, 2011; detaljno o tretmanu zloupotrebe supstanci u Protić, 2020), a još pozitivnija slika dolazi iz studija efikasnosti grupnih terapija za PTSD i zloupotrebu supstanci (Henderson & Stenfert Kroese, 2020). Još jednom, intervencije fokusirane na devojke i žene koje imaju dijagnozu bolesti zavisnosti slabije su ispitane, a rezultati nekonzistentni, te je nemoguće doneti relevantan sud (Perry et al., 2019).

U svetu je osmišljena nekolicina programa usmerena na poboljšanje roditeljske osetljivosti koji tretiraju najraniji odnos dete–roditelj, što utiče, kako se pokazalo, na pojavu antisocijalnog ponašanja dece u

kasnijem uzrastu. Naime, istraživanja pokazuju da kratak tretman usmeren na povećanje roditeljske osetljivosti pokazuje veće efekte od dugih programa i dubinskih psihoterapija (Prior & Glaser, 2006). Meta-analize pokazale su povezanost: 1) roditeljskih predstava o sebi i drugima i osetljivosti u njihovom ponašanju prema detetu, 2) roditeljskih radnih modela s kvalitetom vezanosti njihovog deteta i 3) kvaliteta detetove vezanosti i roditeljske osetljivosti (Berlin et al., 2008). Na osnovu ovih nalaza nastale su intervencije kako bi se osvestili roditeljski radni modeli – to jest, njihov uticaj na odnos s detetom i pomoć u odgoju, i kako bi se unapređivalo roditeljsko ponašanje, pre svega tako što bi se roditelji podsticali da pružaju bliskost i sigurnost u susretu s detetovim potrebama i da ohrabruju detetove potrebe da samostalno istražuje. Neki od predloženih programa su „Psihoterapija dete–roditelj”, čiji je cilj da roditelj dođe u kontakt s bolom, strahom, besom i bespomoćnošću iz detinjstva i uvidi kako to utiče na njegov sadašnji odnos s detetom; „Krug sigurnosti”, usmeren na poboljšanje afektivne kontrole, razvoj kapaciteta za mentalizaciju i empatiju i povećanje osetljivosti za detetove potrebe, koji se posebno pokazao uspešnim u prevenciji prestupništva u rizičnim grupama; „Minding the baby”, skup intervencija usmerenih na razvijanje kapaciteta za mentalizaciju i omogućavanje preuzimanja uloge sigurne baze, a koje su namenjene radu s trudnicama koje su u prošlosti bile zlostavljane; programi Univerziteta u Lejdenu „Tretman zasnovan na veštinama” i „Intervencije uz pomoć video-fidbeka u cilju pospešivanja pozitivnog roditeljstva”, kao i „ABC” program, koji se pokazao uspešnim u osnaživanju roditeljske nege, usvajanju nezastrašivanja u odnosu i osposobljavanju roditelja da podnese i adekvatno reaguje na detetove negativne emocije.

Poslednjih godina, po načelima utvrđenim u istraživanju vezanosti i mentalizovanja, razvijeni su i preventivni programi koji se sprovode u školama, uglavnom usmereni na smanjenje školskog nasilja i siledžijstva. Najpoznatiji među tim programima nazvan je „Projekat mirne škole: mentalizujući socijalni sistem” („The Peaceful Schools Project: A Mentalizing Social System”), čija je osnovna postavka da bi problematično dete trebalo posmatrati kao simptom društvenih sistema nesposobnih za mentalizovanje (Twemlow & Fonagy, 2006). Obećavajućim se pokazuju preventivni programi koji uključuju sportske aktivnosti (kao jednu od komponenti), mada su za pouzdanije zaključke neophodna dodatna istraživanja (Jugl et al., 2021). Posebno se postavlja pitanje trajnosti ovakvih efekata, delotvornosti u grupama pod većim rizikom i među devojkama, specifično. S druge strane, program prevencije kroz posete adolescenata zatvorima pokazao je čak negativne efekte i povećanu agresivnost među adolescentima (Petrosino et al., 2012). Škole roditeljstva pri zdravstvenim ustanovama u Srbiji pokazale su obećavajuće efekte, uz jasnu potrebu da budu dostupnije budućim roditeljima i da se uključi širi spektar tema (Jakšić et al., 2021).

Trening roditeljskih veština

Trening roditeljskih veština (Parent Management Training, PMT) podrazumeva niz različitih programa i intervencija u čijoj osnovi je učenje roditelja bihevioralnim tehnikama i tehnikama socijalnog učenja, pre svega konzistentnog pozitivnog potkrepljenja, koje dovode do promena u ponašanju njihove dece i adolescenata (Kazdin, 2008). Relativno skora meta-analiza efikasnosti intervencija sa roditeljima dece koja ispoljavaju eksternalizujuću simptomatologiju izdvojila je PMT kao program podržan dokazima (Weber et al., 2019).

Prototip ove grupacije je Kazdinov (1996) program za decu i adolescente organizovan kroz 16 jednosatnih seansi tokom kojih kroz edukaciju, igranje uloga, modelovanje i praćenje, kliničar vežba i pomaže proces primene novih roditeljskih veština kod kuće. Teorijsku osnovu PMT-Oregon modela predstavlja model učenja socijalne interakcije (Forgatch et al., 2004). Naime, model opisuje začarani krug negativnih roditeljskih praksi koje izazivaju neposlušnost, nepoštovanje i agresiju deteta, što podstiče još hladniju, hostilniju i ozbiljniju reakciju roditelja. Ovako naučeni modeli interakcije prenose se i na odnose van porodice i dete ubrzo biva okruženo vršnjacima koji funkcionišu na sličan način. Dodatno, prepoznat je uticaj faktora poput roditeljske psihopatologije, dečjeg temperamenta, socio-ekonomskog statusa i slično.

PMT je razvijen za decu uzrasta 4–12 godina koja pokazuju ozbiljne probleme u ponašanju. Cilj programa je da se negativne roditeljske prakse (hostilnost, neproporcijalno i fizičko kažnjavanje, dominacija i igra moći) zamene sa pet drugačijih strategija: 1)

ohrabrenjem, odnosno potkrepljenjem prosocijalnih reakcija deteta, 2) učinkovitom disciplinom, koja podrazumeva korišćenje blagih kazni, 3) praćenjem deteta, tako da se zna ko su mu prijatelji, koje su mu školske obaveze, raspored treninga i drugih aktivnosti, 4) rešavanjem problema, umesto produbljivanja rasprava i svađa, i 5) pozitivnom uključenosti, odnosno pružanjem ljubavi i topline, provođenjem kvalitetnog zajedničkog vremena (Thijssen et al., 2017).

Njegova efikasnost pokazana je i van granica SAD – na primer, u Holandiji (Thijssen et al., 2017), Norveškoj (Ogden & Amlund-Hagen, 2008), Islandu (Sigmarsdóttir et al., 2014), ali i u specifičnim grupama, poput bioloških roditelja (Forgatch et al., 2005) i hranitelja (Fisher et al., 2005), i nakon devet godina od sprovedene intervencije (Forgatch et al., 2009).

Nažalost, malo je podataka o primeni PMT na populaciji osuđenih adolescenata. Bank i kolege (1991) koristili su modifikovanu verziju sa osuđenim momcima koja je podrazumevala roditeljsko praćenje i kontrolu pohađanja škole, upotrebe supstanci, druženja sa delinkventnim društvom i slično. Ipak, ovi programi tek treba da budu sistematski ispitani u vaspitno-popravnim domovima i specifično u populaciji devojaka sa problemima u ponašanju.

Multisistemska terapija

Multisistemska terapija (MST, Henggeler & Borduin, 1990) osmišljena je kao prevashodno sekundarni i tercijarni oblik prevencije problema u ponašanju i socijalnom funkcionisanju u kojem se problem pojedinca posmatra kroz prizmu funkcionisanja celog (porodičnog) sistema. Teorijsku osnovu predstavljaju socio-ekološke teorije i teorije porodičnih sistema. Naime, ljudsko ponašanje se razume kao proizvod uzajamnih uticaja i sadejstva ličnih osobina i socijalne sredine (Darling, 2007) i refleksija složene porodične dinamike (Bavelas & Segal, 1982). Ukratko, multisistemska terapija: (1) percipira bihevioralne i mentalne simptome u kontekstu društvenih sistema u kojima ljudi žive; (2) fokusira se na međuljudske odnose i interakcije, društvene konstrukcije stvarnosti i uzročnost između simptoma i interakcija; (3) uključuje članove porodice i značajne druge (npr. nastavnike, prijatelje, druge stručnjake), direktno ili indirektno; i (4) koristi stavove klijenata o problemima, resursima i preferiranim rešenjima (von Sydow et al., 2010).

MST podrazumeva 4–6 meseci individualizovanog rada tima (koji čine terapeut, krizni voditelj slučaja i njihov supervizor) sa celom porodicom, pri čemu je terapeut dostupan u svakom momentu tokom trajanja programa (Littell et al., 2005). Specifične verzije programa su razvijene za porodice sa zlostavljanjem i zanemarivanjem dece (MST-CAN), osuđene maloletnike (MST-JDC), mlade sa problematičnim seksualnim ponašanjem (MST-PSB), psihijatrijskim problemima (MST-psihijatrijski), mlade sa poremećajem iz spektra autizma i ometajućim ponašanjem (MST-ASD).

Primenjena u kontekstu tretmana eksternalizujućih poremećaja i, specifično, maloletnih prestupnika, MST uključuje neutralisanje faktora rizika, promovisanje zaštitnih faktora i blokiranje prenošenja štetnih agenasa. Rezultati sistematskog pregleda 47 studija o efikasnosti različitih psiholoških tretmana u detinjstvu i adolescenciji sugerišu da je, pre svega, sistemska (porodična) terapija efikasna za eksternalizovane poremećaje ponašanja i maloletničko prestupništvo (von Sydow et al., 2013). Dalje, sugerisano je da sistemska terapija efikasno utiče na višestruke domene funkcionisanja (primarne i sekundarne simptome mentalnog zdravlja, porodične ishode, probleme sa pravosudnim sistemom i školskim uspehom). Rod kao moderator efikasnosti tretmana je nedovoljno istraživani, ali neki podaci postoje. Naime, Ogden i Hagen (2009) izveštavaju o izvesnim rodnim razlikama u načinima dolaska na terapiju, kao i u profilima osoba, ali naglašavaju da sličnosti nadmašuju razlike, te da podaci ukazuju na prilagođenost tretmana i muškarcima i ženama.

Ipak, velika doza opreza dolazi iz rezultata meta-analiza koje uključuju studije urađene van SAD (Littel et al, 2021). Autori izražavaju zabrinutost zbog značajno slabije efikasnosti ovog tretmana u poređenju sa uobičajenim tretmanom u bogatijim zemljama Evrope, pre svega zemljama Skandinavije, ističući da je uzrok tome verovatno mnogo kvalitetniji uobičajeni tretman prestupnika u ovim zemljama u odnosu na SAD. Dodatno, oni ističu i da postoji veliki rizik od pristrasnosti, jer su najpozitivniji rezultati beleženi u studijama čiji su autori povezani sa razvojem same metode, a takođe ukazuju i na druge metodološke manjkavosti i ograničenja.

Rodno-osetljivi psiho-socijalni tretmani

Rodno-osetljiv pristup u razvoju i primeni tremana za maloletne prestupnice oslanja se na teorijsku podlogu rodno-osetljivih modela rodnih razlika u socio-emocionalnom razvoju i u putanjama prestupničkog ponašanja i prati principe koji su u njima eksplicirani. Tako, Bloom i Covington (2001) navode i sledeće principe rada sa devojkama:

1) oslanjanje na teorijske perspektive koje uključuju specifične puteve devojaka u sistem krivičnog pravosuđa;

2) primena programskih pristupa koji uzimaju u obzir psihološke i društvene potrebe devojčica i odražavaju realnost njihovog života (npr. teorija odnosa, teorija traume, teorija zloupotrebe supstanci);

3) razvoj programa na teorijama koje su kongruentne, konzistentne i integrisane;

4) zasnivanje lečenja i usluga na kompetencijama i prednostima devojčica koje promovišu njihovo samopouzdanje;

5) korišćenje različitih intervencija – bihevioralne, kognitivne, afektivne/dinamičke i sistemske perspektive – kako bi u potpunosti odgovorili na potrebe i snage devojaka;

6) rad u homogenim grupama, posebno za primarni tretman (npr. trauma, zloupotreba supstanci);

7) fokus intervencija na praktične potrebe devojčica u vezi sa porodicom, prevozom, brigom o deci, školom i stručnom obukom i zapošljavanjem;

8) uključivanje opcija za razvoj veština u nizu obrazovnih i stručnih oblasti (uključujući netradicionalne stručne veštine);

9) izbor osoblja tako da odražava populaciju klijenata u pogledu roda, rase/etničke pripadnosti, seksualne orijentacije i jezika;

10) značaj ženskih uzora i mentora koji odražavaju rasno/etničko i kulturno poreklo učesnika programa;

11) promocija kulturne svesti i osetljivosti korišćenjem resursa i snaga dostupnih u različitim zajednicama;

12) korišćenje rodno-osetljivih alata za procenu i dijagnostiku i individualizovanih planova tretmana koji odgovaraju identifikovanim potrebama svake devojčice.

Pored toga, uzimaju se u obzir i specifične oblasti rada sa devojkama: 1) veza (seksualnog) nasilja sa bežanjem od kuće, problemima emocionalnog prilagođavanja, razvijanjem poverenja, budućom seksualnošću i upuštanjem u druga rizična ponašanja, 2) bolesti zavisnosti, 3) veći akcenat na prevenciji umesto na kažnjavanju, s obzirom na značajno manji udeo težih krivičnih dela, 4) marginalizacija i diskriminacija i 5) teme reproduktivnog i seksualnog zdravlja (Bloom & Covington, 2001).

Dva su pravca u nastojanju da se razviju rodno-osetljivi tretmani – razvijanje potpuno novih programa ili prilagođavanje postojećih rodno-neutralnih intervencija potrebama i specifičnostima devojaka. Pri tome autori ističu da je na adolescentskom uzrastu potreba za rodno-specifičnim pristupima najizraženija (Hipwell & Loeber, 2006), te da rad sa devojkama, pored uobičajenih bihejvioralnih, mora podrazumevati i kognitivne, socio-emocionalne i relacione tehnike (Keenan et al., 1999). Stoga, oba puta sa sobom nose izazove i podrazumevaju balans prednosti i mana.

Podataka o efikasnosti rodno-osetljivih programa ima sve više i nalazi za osuđene institucionalizovane devojke su pozitivni (Day et al., 2014). Nešto slabiji i nekonzistentniji rezultati dobijeni su za programe u zajednici za devojke sa problemima u ponašanju (Zahn et al., 2009). Kada su u pitanju programi prilagođeni devojka, „Multidimenzionalni tretman putem hraniteljske zaštite” jedan je od najpoznatijih i ujedno predstavlja i alternativu vaspitno-popravnim domovima, a nalazi se na listi preporučenih intervencija za tretiranje prestupništva adolescenata (Elliott, 1998). Posebno je senzitivna za decu i adolescente sa eksternalizujućim problemima koja dolaze iz porodica sa niskim nivoom podrške usled visokog nivoa zlostavljanja i zanemarivanja, ozbiljnih problema mentalnog zdravlja i ponašanja, te prestupništva (Fisher & Giliam, 2012). Trenutno postoje tri uzrasno definisane verzije programa: MTFC–P, za decu uzrasta 3–6 godina, MTFC–C, za preadolescentni uzrast 7–11 godina, i MTFC–A za adolescente starosti 12–17 godina. Takođe, program je prilagođen i ciljevima prevencije, te su adaptirani protokoli za univerzalnu preventivnu intervenciju za hranitelje predadolescenata (Price et al., 2009) i intervenciju za devojčice u hraniteljstvu koje prelaze u srednju školu (Chamberlain, Leve, & Smith, 2006).

Teorijsku osnovu tretmana čini teorija socijalnog učenja (Chamberlain & Reid, 1998), odnosno teorija prinude ili sile (Patterson, 1982) i okvira otpornosti (Masten & Coatsworth, 1998), te je fokus ove bihejvioralne intervencije na roditeljskim i vršnjačkim odnosima, kako bi se preveniralo nasilje i promovisale pozitivne interakcije, kroz jačanje roditeljskih veština i strategija (npr. nenasilno reagovanje, monitoring) (Leve et al., 2009). Stoga, glavne komponente tretmana predstavljaju: 1)

supervizijski rad i obuka hranitelja u podsticanju prosocijalnog ponašanja i pozitivnih emocija pomoću strategija pozitivnog potkrepljivanja, 2) terapijski rad sa biološkom porodicom i rođacima na ustanovljavanju sličnih sistema nagrađivanja pozitivnog i posledica za negativno ponašanje, 3) individualni terapijski (i psihijatrijski) rad sa adolescentom, 4) praktični rad sa adolescentom na usvajanju veština potrebnih za svakodnevno snalaženje u realnim situacijama sa vršnjacima i u zajednici, 5) podrška obrazovanju deteta u redovnim državnim školama, 6) timski rad profesionalaca uključenih u program, na čelu sa supervizorom.

Sam program obično traje 6–9 meseci i podrazumeva smeštanje devojčice ili dečaka u hraniteljsku porodicu, koja je prethodno obučena za potrebe intervencije i u kojoj ona ili on dobija podršku, sigurnost i uslove koji su najpribližniji običnom životu. Štićenici u tom programu svakodnevno pohađaju redovnu školu, imaju susrete sa psihoterapeutom; multidisciplinarni tim prati i pruža podršku hraniteljskim, dok se za to vreme pruža intenzivna psihološka pomoć biološkim porodicama. Na taj način radi se na integraciji traume, usvajanju novih kapaciteta i veština kako štićenika, tako i njihovih staratelja, uz izbegavanje svih negativnih efekata institucionalnog tretmana i izolacije.

Fokus programa predstavlja: 1) konzistentno, ojačavajuće okruženje uz mentorstvo i podsticaj; (2) dnevna struktura sa jasnim očekivanjima i specifičnim posledicama; (3) visok nivo nadzora mladih; (4) ograničen pristup problematičnim vršnjacima zajedno sa pristupom prosocijalnim vršnjacima; i (5) okruženje koje podržava svakodnevno pohađanje škole i završavanje domaćih zadataka (McKee et al., 2007).

Novije verzije tretmana prilagođene su individualnim potrebama devojaka (Leve et al., 2005), nakon što se pokazalo da nakon šest meseci devojke u usvojiteljskim porodicama pokazuju veći stepen agresivnosti nego na početku, što je u vezi i sa većim stepenom ostvarene bliskosti (Chamberlain & Reid, 1994). Usvojitelji su stavili veći akcenat na strategije modifikovanja ponašanja u vezi sa relacijom agresijom, a primenjen je i dodatni trening socijalnih veština i emocionalne regulacije. Tretman se pokazao vrlo efikasnim i u tretiranju prestupništva maloletnica (Chamberlain, Leve, & DeGarmo, 2007), poboljšanju njihovog školskog uspeha (Leve & Chamberlain, 2007) i smanjenju broja neželjenih trudnoća (Kerr, Leve, & Chamberlain, 2009). Istraživanja su potvrdila njegovu efikasnost i u radu s devojka koje su bile žrtve nasilja (Smith, Chamberlain & Deblinger, 2012). MTFC predstavlja program podržan dokazima (Eyberg et al., 2008).

Tretman zasnovan na mentalizaciji

Iako su autori „Tretmana zasnovanog na mentalizaciji” (MBT) po edukaciji psihoanalitičari, MBT podrazumeva drugačiju filozofiju, pristup i tehnike rada nego dinamski orijentisane terapije (Allen & Fonagy, 2006). U fokusu terapijskog procesa nalazi se pacijentova percepcija sopstvenog uma i uma drugih (Eizirik & Fonagy, 2009). Još preciznije, cilj tretmana je da pacijenti otkriju šta osećaju i misle o sebi i drugima, na koji način to utiče na njihove postupke, ali i da uvide kako „greške” u njihovom razumevanju unutrašnjih sadržaja mogu izazvati reakcije koje, zapravo, služe očuvanju stabilnosti i osmišljavanju nerazumljivih osećanja. Konačno, autori izdvajaju četiri konkretna cilja: 1. uspostavljanje i izgradnja mentalizacije u onom trenutku razvoja u kojem je zaustavljena; 2. omogućavanje stabilne mentalizacije u kontekstu odnosa vezanosti; 3. svođenje neželjenih efekata tretmana na najmanju moguću meru; i 4. osposobljavanje klijenta da otkrije sebe i druge kao osobe sa umom koji bi trebalo uvek uzimati u obzir i koji zaslužuje da ga upoznamo (Fonagy & Bateman, 2008b). Ako ciljeve sagledamo u odnosu na faze terapije, mogli bismo ih definisati na sledeći način:

1. U početnoj fazi potrebno je proceniti kapacitet za mentalizaciju, kao i motivaciju i stepen eventualnog angažovanja u tretmanu. Konkretnije, daje se dijagnoza, obezbeđuje psihoedukacija, uspostavlja se hijerarhija terapijskih ciljeva, osvetljavaju se socijalni i bihejvioralni problemi, definišu eventualne stranputice, koje se mogu javiti tokom tretmana i, po potrebi, moderira se doza medikamenata;

2. U središnjoj fazi tretmana fokus je na stimulaciji stalnorastućeg kapaciteta za mentalizaciju;
3. U poslednjoj, završnoj fazi, priprema se završetak intenzivnog tretmana. Usredsređuje se na osećanje gubitka, koje je u vezi sa anticipacijom kraja terapije, potom na to kako nakon terapije zadržati ostvareni boljitak i, dodatno, na razvijanje programa za praćenje efekata i stanja pacijenta u budućnosti.

Autori navode sledeće preporuke za sam terapijski proces (Fonagy & Bateman, 2008a):

1. Ne treba praktikovati korišćenje slobodnih asocijacija;
2. Ne treba ohrabrivati aktivne fantazije o terapeutu koje pomažu sticanje uvida u nesvesne procese, posebno tokom početnih faza, jer je MBT, pre svega, usmeren na svesne i predsvesne procese. Elaboracijom fantazija, zbog činjenice da su one daleko od realnosti, može se, po mišljenju autora, samo potpomoći disocijacija;
3. Ne treba uveravati klijente da nisu u pravu i nije preporučljivo ulaziti u „sokratovske rasprave”, već stalno raditi na povezivanju osećanja i misli sa postupcima ljudi;
4. Zbog uverenosti klijenata da tačno znaju šta terapeut misli, njegovo pozivanje na introspekciju može imati negativne efekte;
5. Za razliku od tradicionalne psihoanalize, ovde je poželjno pažljivo otkrivanje terapeutovih osećanja vezanih za terapijski proces;
6. Nije cilj da se otkriju obrasci i da se klijent suoči sa njima, već da se on usmerava na to da istraži sopstvene načine razumevanja situacije.

Kako je tretman osmišljen prvenstveno za rad sa osobama sa graničnim poremećajima ličnosti, u njegove glavne elemente spadaju: 1. struktura, 2. terapijski savez i rad na odgovarajućem oporavku od razvojnih prekida, 3. okrenutost ka interpersonalnom i socijalnom domenu i 4. ispitivanje odnosa klijenta i terapeuta (Bateman et al., 2009).

U skladu sa ciljevima i osnovnim principima tretmana, autori su izdvojili nekoliko mentalizujućih tehnika, koje bi trebalo da se primenjuju dosledno, ali fleksibilno (Allen & Fonagy, 2006). Terapeut treba da potpomaže motivaciju i da ukazuje na to kako istraživanje i razumevanje sebe i drugih razvija emocionalno zadovoljstvo i regulaciju afekta. Na samom početku, kao i u situacijama kada su probuđena intenzivna osećanja, terapeut bi trebalo da ponudi samo empatičnost i podršku kako bi se razrađivala i razjašnjavala osećanja (Bateman et al., 2009). Kako se stanje smiruje, terapeut se može poslužiti razjašnjavanjem i elaboracijom osećanja. Ovo podrazumeva razmatranje ponašanja koja su posledica neuspeha mentalizacije i povezivanje sa osećanjima koja ih prate. Takođe, važna je i otvorenost u traženju alternativa u tumačenju kroz otvarajuća pitanja i fokusiranje na događaj za događajem (Allen & Fonagy, 2006). Međutim, ove sve tehnike, po mišljenju autora, nisu dovoljne za promenu. Kada terapija dovoljno uznapreduje, neophodno je uvesti interpretativno mentalizovanje, a potom i mentalizovanje transfera. Na ovom mestu se terapeut suočava sa najvećim izazovom, koji je u tome da pacijentu „otkrije šta se stvarno dešava”. Mentalizovanje transfera je pokušaj upoznavanja sa alternativnim viđenjem, odnosno suočavanjem pacijenta sa drugačijim objašnjenjem događaja (Allen & Fonagy, 2006).

MBT se do sada koristio u radu sa decom, adolescentima i porodicom (Asen & Fonagy, 2021; Byrne et al., 2020; Midgley et al., 2021), za osobe sa poremećajima ličnosti (npr. Bateman & Fonagy, 2016), specifično graničnim (npr. Bateman & Fonagy, 2013, 2019) i antisocijalnim poremećajem ličnosti (Fonagy et al., 2020), adolescente sa poremećajima ponašanja (Hauschild et al., 2022; Taubner & Hauschild, 2021; Taubner et al., 2021), osobe sa autizmom (Kraemer et al., 2021) i psihotičnim poremećajima (Weijers et al., 2021). Eksponencijalno raste broj studija efikasnosti i mehanizama promene u MBT-u i nalazi su obećavajući (Byrne et al., 2020; Malda-Castillo et al., 2019; Volkert et al., 2019). Međutim, najveći broj podataka dolazi iz tretmana osoba sa graničnim poremećajem ličnosti, dok se prvi podaci o efikasnosti u grupama sa poremećajima ponašanja tek naziru. Posebno treba istaći nedostatak istraživanja sa devojkama i ženama sa poremećajima ponašanja.

Kritički osvrt

U ovom poglavlju sam pokušala da prikazem trenutne podatke i trendove u psihološkom tretmanu prestupnica. Detaljnije sam prikazala neke od najcitiranijih programa rodno-neutralnog i rodno-osetljivog pristupa, kao i tretman koji pripada „trećem talasu” psihoterapija, čija evaluacija je u začetku. Značaj terapije, njena efikasnost i isplativost više nisu upitne, ali specifična pitanja još uvek traže odgovore: koja terapija kojoj osobi i na koji način pomaže? Kada su u pitanju prestupnice, i ovo polje je nedovoljno istraženo i nedostaju nam pouzdani podaci. Na primer, opravdano se sumnja u to koliko su uzorci devojaka u navedenim studijama reprezentativni – često su, posebno u rodno-osetljive tretmane, uključene ispitanice koje nemaju istoriju izrazito nasilnih ponašanja. Potom, važno ograničenje ovih rezultata jeste u tome što su efekti programa u najvećem broju slučajeva praćeni svega par meseci. Takođe, najčešće su mereni specifični ishodi, poput povratništva, neželjenih trudnoća i uspeha u školi, ali ne i mentalno zdravlje i dobrobit devojaka (i momaka).

U kontekstu prikazanih podataka, posebno su zanimljive studije u kojima se porede efekti rodno-neutralnih i rodno-osetljivih programa. Jedna od takvih (Day et al., 2015) zaključuje da žene koje slede rodno zasnovane puteve u pritvoru imaju koristi od relacionih tehnika koje se koriste u rodno-osetljivim programima, dok žene čiji je put više odgovarao rodno-neutralnim putanjama više imaju koristi od tehnika potkrepljenja, koje su specifične za rodno-neutralne, bihevioralne programe. Nisu dobijene razlike između dva pristupa u smanjenju recidiva kod muškaraca, bez obzira na to da li pokazuju faktore rizika

koji su obično povezani sa ženskim prestupništvom. Vrlo slični rezultati dobijeni su i u meta-studiji Gobeil et al. (2016), gde se navodi da su devojke koje su učestvovala u bilo kojoj od intervencija imale 22–35% veću šansu za pozitivni ishod nego one koje nisu učestvovala, pri čemu u globalu nisu nađene razlike između rodno-neutralnih i rodno-specifičnih programa (mada razlike jestu postojale na poduzorku metodološki kvalitetnijih studija, i to u korist rodno-specifičnih intervencija).

Tema za razmišljanje je svakako i balans ciljeva tretmana i mogućnosti sprovođenja. Naime, da li nam je cilj izolacija pojedinca radi zaštite okoline ili pružanje pomoći osobi koja je učinila krivično delo uz zaštitu okoline? Još specifičnije, da li je cilj pomoći osobi da se funkcionalno integriše u zajednicu, pri čemu se sprečava i povrat, ili da osoba proradi svoje traume, razvije se psihološki i ispuni svoje potencijale? S druge strane, realnost je takva da je tradicionalna psihoterapija, koja bi vodila lečenju psiholoških rana i razvoju, teško ostvariva u okvirima institucija, posebno za toliko veliki broj šticeenika.

Čini se, međutim, da smo tek na početku razumevanja kako dolazi do terapijskih promena, posebno u psihoterapiji za adolescente i mlade odrasle osobe. Podaci pokazuju nizak uticaj pridržavanja specifičnog modaliteta lečenja na ishod dečije i adolescentne psihoterapije uopšte (Collyer et al., 2020), kao i kontradiktorne rezultate u studijama kontrole komponenti (uporediti nalaze npr. Resick et al., 2007 i Foa et al., 2005.). Dakle, empirijska istraživanja procesa lečenja, mehanizama promene, istraživanja karakteristika unutar terapeuta, adolescenta / mlade odrasle osobe, roditelja ili porodice koja omogućavaju uspešnu terapijsku

promenu jesu od suštinskog značaja za optimizaciju lečenja (Kazdin, 2003).

Zajedno sa kolegama iz više evropskih centara dobila sam sredstva za COST projekat TreatMe,⁴ u kojem smo se bavili stanjem u oblasti istraživanja efekata psihoterapije na uzrastu 10–30 godina, sa specifičnim fokusom na medijatore i moderatore psihoterapije. Iz pet godina zajedničkog rada proizašlo je nekoliko sistematskih pregleda postojeće literature, a mnoge su u pripremnim i završnim fazama (Conejo-Cerón et al., 2021; Volkert et al., 2021). Kada su u pitanju medijatori psihoterapije adolescenata, izvestili smo o nekoliko važnih nalaza (Taubner et al., 2023): 1) u istraživanjima dominiraju kognitivni medijatori (najpre, promene negativnih misli, disfunkcionalna uverenja i metakognitivne veštine), potom porodični (poput funkcionisanja porodice i roditeljske veštine) i bihejvioralni (npr. uspešno bavljenje terapijskim aktivnostima i povećana kontrola impulsa), 2) relacioni i emocionalni medijatori su iznenađujuće slabo ispitivani, 3) dok su uglavnom ispitivani medijatori specifični za adolescentski uzrast (npr. vršnjački uticaj), nisu pronađeni medijatori specifični za određenu dijagnozu, 4) uočene su značajne pristrasnosti u izboru ispitivanih medijatora i intervencija, i 5) kvalitet studija medijacije psihoterapijskih efekata je relativno nizak.

Nešto specifičnije rezultate dobili smo narativnom sintezom radova na temu medijatora terapije eksternalizovanih poremećaja (Mestre et al., 2022). Naime, pristrasnosti u izboru terapija i medijatora su se ponovo javljale, tako da je dominirao sistemski pristup, a samim tim i medijatori

⁴ „European Network of Individualized Psychotherapy Treatment of Young People with Mental Disorders” (TreatMe, CA16102).

u vezi sa porodičnim funkcionisanjem (npr. pozitivan odnos između roditelja i adolescenta, stepen roditeljske discipline/kontrole). Slabije zastupljeni su bili relacioni, bihevioralni i emocionalni, a nisu testirani kognitivni niti medijatori specifično vezani za terapiju. Kada je u pitanju kvalitet studija, zaključci su bili uporedivi. Ono što je posebno važno jeste da nije bilo dovoljno podataka da bi se zaključilo o ulozi roda, jer je broj studija koje su uopšte uključivale devojke bio previše mali.

Konačno, istakla bih i sistematski pregled medijatora terapije adolescenata i mladih sa simptomima PTSD (Protić et al., in press), imajući u vidu učestalost ovog poremećaja u populaciji prestupnika. Rezultati pokazuju da su kognitivni medijatori testirani u 66% odabranih studija, a u značajno manjoj meri porodični medijatori, medijatori u vezi sa mentalnim zdravljem i terapijskim odnosom i bihevioralni medijatori. Pronađen je umereni nivo podržanosti dokazima za negativne posttraumatske kognicije, dok se čini da je terapijski odnos plodno tlo za buduća istraživanja. Bilo je upadljivo odsustvo intervencija koje nisu kognitivno-bihevioralne, potom emocionalnih i za adolescenciju specifičnih medijatora, kao i studija sa muškarcima, mladim odraslim osobama i u nezapadnim kulturama.

Kao i u radovima prethodnih godina, i ovde bih se posebno osvrnula na tretman, odnosno vaspitno-popravnu meru koje dobijaju adolescenti u Republici Srbiji. Vaspitno-popravni dom u Kruševcu nalazi se na periferiji grada, na putu za obližnja sela, tridesetak minuta pešice od centra. U njemu borave šticećenici tokom izvršenja vaspitne mere, koji su u trenutku činjenja krivičnog dela bili maloletni ili, u izuzetnim okolnostima, bili mlađi punoletnici.

Kao što je već rečeno, v. p. dom se sastoji iz četiri odeljenja: 1) prijemnog, u kojem se nalaze tek pristigli maloletnici, koji na njemu ostaju tokom perioda adaptacije za vreme koje se upućuju u strukturu dana, prava i obaveze, imaju zabranu stupanja u kontakt s drugim štićenicima, i tu ih testira psiholog, 2) poluotvorenog, gde dolaze prestupnici sa prijemnog odeljenja i gde imaju mogućnost šetanja u zatvorenom i obezbeđenom dvorištu Doma i boravak u prostorijama za zabavu, učenje i rad, 3) otvorenog, na kojem se nalaze maloletnici pri kraju izvršenja vaspitne mere i/ili oni koji su pokazali odlično vladanje i koji imaju dozvolu za odlaske na raspust, a pojedinci i za odlazak u grad uz pratnju, i 4) zatvorenog odeljenja, izdvojenog iz samog kompleksa, u kojem borave prestupnici koji su napravili prekršaj tokom boravka u Domu i koji su smešteni uglavnom u samicama ili u kontrolisanom pritvoru, s organizovanim šetnjama u dobro ograđenom i čuvanom dvorištu.

Svaki vaspitač u Domu, koji je po struci najčešće specijalni pedagog, mada taj posao obavljaju i psiholozi i učitelji, dobija grupu od 12 do 15 štićenika o kojima brine i za koje je odgovoran. Vaspitači rade u prepodnevnom smenama, a vrata njihove kancelarije sve vreme su otvorena za štićenike. Oni su zaduženi za praćenje napretka svojih štićenika, vođenje evidencije o njihovom ponašanju, a samim tim i za davanje dozvole za odlazak na raspust ili određivanje kazne zbog neadekvatnog ponašanja. Tokom ovih deset godina u neformalnoj komunikaciji vaspitači, iako svesni važnosti rehabilitacije, psihološke podrške i savetovanja, ali i posledica izostanka svega toga, isticali su mi da je njihov najbitniji zadatak, koji im oduzima vreme za ispunjenje bilo kog drugog, „da sačuvaju maloletnike živim, odnosno da ih spreče da se

međusobno poubijaju”. Redovno ukazuju na težinu posla, najviše zbog patnje koju vide i razočaranja koja i sami doživljavaju, ali naglašavaju postojanje velike motivacije i želje da se bave ovim poslom. Neretko je vaspitač prva osoba u životu prestupnika koja o njima dosledno brine, koja je topla i osetljiva, ali i koja obezbeđuje granice i zabranjuje da štićenik čini stvari koje su loše po njega samog. U ovom Domu mnogi maloletnici verovatno prvi put dobijaju strukturu, izvesnost, redovnu ishranu, san i nekog ko o njima brine, ali pošto neki od njih i usvoje nov način života, nakon što budu pušteni na slobodu, suočavaju se s istom situacijom kao pre dolaska: nemaju gde da odu, nemaju bazu sigurnosti, vraća se osećanje bespomoćnosti, nepravde i besmisla. Vaspitači veruju da je ovo glavni uzrok velikog broja povratnika, zatim toga što mnogi od njih završe u zatvoru za odrasle, umru od posledica psihoaktivnih supstanci ili poginu tokom činjenja krivičnog dela ili u sukobu bandi.

Život u Domu podrazumeva strogo poštovanje satnica i postavljenih pravila. U skladu s nivoom prethodno postignutog obrazovanja, maloletnici su podeljeni u razrede, a razredi po smenama, pri čemu dok polovina štićenika ide u školu, druga polovina obavlja posao u radionicama (drvena, metalurška, tesanje kamena). Nastava se organizuje u prostorijama Doma, a časovi, program i trajanje jedne godine obrazovanja prilagođeni su učenju odraslih. Maloletnici imaju mogućnost da po završetku programa dobiju diplome kruševačke osnovne škole i Tehničke škole. Vikendom se ne održava nastava, ni druge organizovane aktivnosti, a prisutan je samo dežurni vaspitač. Oni koji za to dobiju dozvolu, mogu da posećuju domsku kantinu, prodavnicu, teretanu, obavljaju telefonske pozive i primaju posete. Ne sprovodi se sistematski psihološki tretman, nije zaposlen psiholog niti

psihoterapeut, čiji bi zadatak upravo bio psihološki rad sa štíćenicima. Ovakva situacija važi i za kazneno-popravne institucije, pri čemu je tamo jedan zaposleni vaspitač odgovoran za više desetina odraslih.

Važno je naglasiti da su štíćenici najčešće smešteni tako da ih je po petorica u sobi, a da se raspodela pravi nezavisno od učinjenog prekršaja. Maloletne prestupnice su smeštene u odvojenu zgradu Doma, a kontakt s prestupnicima im je omogućen samo za vreme zajedničkih radionica. Među samim maloletnicima postoje velike razlike. Deo štíćenika je prethodno živeo na ulici i počinio više krađa, mahom namirnica neophodnih za život. Neki maloletnici su počinili najteža dela, ali je do toga došlo u samoodbrani ili nakon dugogodišnjeg trpljenja nasilja. Određen broj prestupnika pak optužen je zbog svesnog i ponavljanoeg činjenja dela krađe automobila, prodavanja droge i nošenja oružja, ali i zbog razbojničkog ponašanja, ubistava i silovanja. Za većinu njih je karakteristično odsustvo kajanja, a u razgovoru odaju utisak da nisu ni svesni obima i intenziteta posledica svojih dela po drugu osobu, niti da im je ta tema važna.

S obzirom na ulogu koju su preuzeli tokom služenja kazne, možemo ih podeliti u tri grupe, koje čine: 1) pripadnici neformalnih grupa čija je zajednička karakteristika opiranje sistemu koji vlada u Domu, ali koji međusobno mogu biti u velikim sukobima, 2) oni koji ulaze u ulogu žrtve ili nasilnika, odnosno oni koji trpe različite oblike maltretiranja i oni koji to nasilje čine i 3) maloletnici koji su uspeli da se adaptiraju na uslove u Domu i da na različite načine očuvaju svoj integritet i identitet.

Imajući u vidu ovakvu organizaciju mera i tretmana, s jedne strane, a psihodinamska tumačenja prestupništva koja podrazumevaju internalizaciju traume u self i antisocijalnu tendenciju kao pokušaj preživljavanja, s druge strane, otvara se pitanje o osnovanosti očekivanja da bi izolovane vaspitno-popravne mere u okviru institucije mogle biti delotvorne. Naime, implicitna teorija o „vaspitanju i popravljanju / dovođenju u red” i zaustavljanje agresivnog ponašanja po svaku cenu, koja leži u osnovi ovako organizovanih v. p. domova, u kojima čak ne postoji psiholog/psihoterapeut zadužen za sprovođenje psihološkog rada, suštinski je u suprotnosti sa razumevanjem prirode antisocijalne tendencije u adolescenciji. Jednako su neosnovana očekivanja da adolescent i adolescentkinja budu svesni uzroka i logike svog ponašanja, te zahtevanje da ga stave pod kontrolu, kada su u njegovoj osnovi nesvesni impulsi duboko skrivenog pravog selfa (Winnicott, 1967b). Vinikot navodi da adekvatan (psihoterapijski) tretman ne podrazumeva ispitivanje moralnosti, činjenica o događaju, niti priznavanje istine, već da se on mora sastojati iz psihološke pomoći i podrške pravom selfu u borbi sa internalizovanom sredinom. To znači da terapijski odnos treba da pruži posebno siguran, pouzdan i predvidljiv okvir da bi adolescent mogao da ga iskoristi. Čak, prvi znak izgradnje poverenja predstavlja momenat kada adolescent protraći seansu ili izneveri dogovor, odnosno kada je surov prema terapeutu. U osnovi te surovosti, ako pratimo teoriju Donalda Vinikota, leži nada adolescenta da bi kroz terapijski odnos mogao da se vrati u vreme pre lišavanja i povrati izgubljeno, ponavljajući cikluse surovosti i preživljavanja. Preživljavanje terapeuta, u ovom slučaju, podrazumevaće da bude i sredinska i objekt-majka (Winnicott, 1971), te da sa adolescentom prođe kroz njegov ponovljeni doživljaj

patnje koju je osetio neposredno nakon lišavanja. Vinikot ovu patnju tokom psihoterapije adolescenata opisuje kao akutnu konfuziju, dezintegraciju ličnosti, gubitak kontakta sa telom i kompletnu dezorijentaciju, koji se, rekla bih, mogu povezati sa slomom (Winnicott, 1963a). Rezultat uspeha u ovom procesu bilo bi sećanje na pozitivno iskustvo pre lišavanja (Winnicott, 1967b). Konačno, Vinikot navodi da su upravo adolescenti u akutnoj fazi agresivnosti najbolji kandidati za tretman, što je, takođe, u potpunom neskladu sa postojećom praksom dodatne izolacije prestupnika koji tokom služenja mere ispoljavaju antisocijalno ponašanje, a koja se sprovodi u našim institucijama. Iz navedenog, čini mi se da je neophodna i presudna sistemska i obuhvatna promena u tretmanu maloletničkog prestupništva kod nas, koja bi podrazumevala: 1) izmene zakonodavnog okvira koje bi omogućile drugačiju organizaciju i pristup u radu sa prestupnicima i prestupnicama, 2) povećanje broja profesionalaca koji rade sa ovom populacijom i kojima bi bila pružena mnogo bolja psiho-socijalna podrška i kontinuirana edukacija, jer su upravo oni ti koji su nosioci razvoja kapaciteta za brigu prestupnika, i 3) što je možda i najvažnije, uvođenje psihoterapijskog rada sa adolescentima i članovima njihovih porodica.

Završna razmatranja

Pisati jednu od prvih knjiga na srpskom jeziku posvećenih psihološkom razmatranju prestupništva maloletnica i žena bio je svojevrsan izazov. S jedne strane, domaćoj naučnoj i stručnoj javnosti očito nedostaje i potreban je kritički prikaz znanja i stanja u oblasti, te se verovatno svaki pokušaj sinteze i strukture podataka i smernica u vezi sa prestupništvom žena čini relevantnim i značajnim. S druge strane, ta lakoća pružanja naučnog doprinosa samo je prividna – odgovornost za izbor, način i strukturu prikazanih znanja, kao i umeštvo i mogućnosti da se podstaknu naredni projekti u ovoj oblasti bili su pojačani upravo činjenicom da su ovakvi izvori retki, ne samo u Srbiji. Na samom kraju bih se posvetila baš diskusiji o ograničenjima ove monografije i pitanjima koja su ostala (ne)otvorena.

Kao i u slučaju svakog preglednog rada, tako i kvalitet iznesenih podataka u ovoj monografiji zavisi od kvaliteta izvornih studija. Ovde pre svega mislim na metodološke nedostatke koji su neretko svojstveni istraživanjima u društvenim naukama, ali koji su i u velikoj meri očekivani i razumljivi zbog prirode fenomena. Ovde mislim i na mali broj longitudinalnih studija, svakako nedovoljnih da bi se moglo zaključivati o kauzalnim vezama navedenih fenomena. Tu su i drugi metodološki problemi: mali uzorci, neujednačene kontrolne grupe ili odsustvo kontrolnih grupa, upitan kvalitet i uporedivost instrumenata za procenu; konceptualni: konceptualizacija i operacionalizacija fenomena, teorijska zasnovanost/osnovanost; kao i problemi pristrasnosti prilikom osmišljavanja i realizacije studija, kao i u tumačenju i prikazu podataka. Nekonzistentni, nedovoljno pouzdani i reprezentativni nalazi verovatno

su posledica, između ostalog, i ovih manjkavosti. Pokušala sam da ovaj problem delimično prevaziđem akcentom na rezultate skorašnjih meta-analiza i sistematskih preglednih radova.

Sledeća važna slabost takođe je u vezi sa dostupnim podacima. Naime, iako je tema knjige žensko prestupništvo, prikazani nalazi neretko nisu dobijeni iz istraživanja koje su uključivale žene i maloletnice. Kao što je već diskutovano u prethodnim poglavljima, nemamo dovoljno jake argumente da ovakva saznanja odbacimo i proglasimo nekorisnim za razumevanje fenomenologije, etiologije i tretmana prestupnica. Međutim, moramo biti svesni ovog ograničenja, te oprezni po pitanju tumačenja nalaza, uz naglasak da je takav opis stanja u oblasti jedan od doprinosa ove knjige. Nadam se da će utri put, dati smernice i dalji podstrek i apel istraživanjima ženskog kriminaliteta.

U vezi sa prirodom dostupnih podataka jeste i kritika mogućnosti kulturološke generalizacije ovakvih nalaza (Wang & Stamatel, 2019), koji su mahom dobijeni u studijama u Sjedinjenim Američkim Državama i zemljama zapadne Evrope i Skandinavije. Ovde mislim kako na Republiku Srbiju (i zemlje istočne Evrope), tako i šire na nezapadnu i izvanevropsku kulturu. Analiza i narativna sinteza podataka dobijenih u Srbiji predstavljala bi važan i neophodan korak u budućnosti. Jasno je da bi takva monografija bila zahtevan poduhvat, posebno zbog problema dostupnosti i kvaliteta izvora podataka, ali bi imala posebnu vrednost u svetlu sistemskog i sistematskog zanemarivanja fenomena ženskog prestupništva. Dodatno, zbornik ili monografija koja bi obuhvatala pregledne radove iz drugih kultura, a potom i kulturološku analizu,

predstavljala bi jedinstven doprinos nauci i razumevanju ove teme u svetu i kod nas.

Druga grupa ograničenja je direktnije povezana sa procesom pisanja i odlukama koje sam donosila. Pre svega, ova monografija ne predstavlja sistematski pregled literature za navedene aspekte ženskog prestupništva, već prikaz relevantne i relativno reprezentativne empirijske i teorijske građe koju sam prikupljala tokom više od deset godina istraživanja u ovoj oblasti. Stoga, prebojena je određenom dozom subjektivnosti i pristrasnosti vezanih za, ipak, prigodan uzorak radova. Svako od navedenih poglavlja i potpoglavlja bi po sebi moglo da bude predstavljeno u zasebnoj knjizi koja bi prikazala rezultate sistematske pretrage literature i meta-analitičke obrade podataka, u situacijama kad je ona moguća.

Neophodni su bili i kompromisi u izboru prikazanih tema kao predstavnika obuhvatnih celina fenomenologije, teorija i tretmana. Na primer, razmatranje drugih krivičnih dela koja su ovaj put izostala, poput nasilnih krivičnih dela i dela protiv imovine, uz ovde obrađene seksualne prestupe, bilo bi značajno, posebno za naučni rad koji bi se detaljnije bavio putanjama prestupništva, koje se čine donekle zavisnim od vrste krivičnog dela. Takođe, izbor prikazanih tretmana prestupništva, iako daleko od proizvoljnog, svakako nije obuhvatan. Pokušala sam da opišem i diskutujem o nekim od najpoznatijih predstavnika rodno-neutralnih i rodno-osetljivih programa, ali i „novog” talasa psiholoških tretmana, čije ispitivanje je tek u povoju. Budući radovi bi svakako trebalo da obuhvate neke od tradicionalnih psihoterapija u radu sa problemima u ponašanju, poput kognitivno-bihejvioralne (Duwe & Clark, 2015; Hollin, 2019) i

psihodinamske terapije (npr. McKeown & Harvey, 2018; Papapietro & Adshead, 2016), ali i još predstavnika rodno-osetljivih programa (npr. Anderson et al., 2019), za koje u ovom trenutku postoji nedovoljno podataka.

Još neke interesantne i važne teme ovaj put nisu našle svoje mesto u knjizi, a nadam se da ću u budućnosti moći da se njima detaljnije bavim. Među njima je, na primer, uporedna analiza problema u ponašanju devojčica, (pre)adolescentkinja i devojaka i žena u zreлом dobu (neki od takvih pokušaja postoje, npr. Chesney-Lind & Pasko, 2012). Dakle, akcenat bi bio na razvojno-specifičnim profilima, razlikama u etiologiji, kontekstu, motivima i značenjima problema u ponašanju i krivičnih dela, kao i u ishodima i efektima tretmana. Izostalo je i poglavlje sa narativnom sintezom nalaza o životu maloletnica i žena tokom trajanja vaspitno-popravne mere ili kazne u institucijama, sa posebnim osvrtom na majčinstvo i porodične relacije i interakcije među prestupnicama (na ovu temu imamo i zanimljive podatke iz Srbije, videti na primer Ćopić et al., 2016; Savić & Knežić, 2019). Postpenalni život maloletnica i žena, takođe, treba sistematski da bude obrađen u budućnosti. Iako je povratništvo (u smislu učestalosti i faktora) bilo tema poglavlja o fenomenologiji, značajan doprinos bi doneo rad na temu načina i kvaliteta života i reintegracije maloletnica i žena nakon izlaska iz institucija (na primer, neki od aspekata ove teme: Bakken & Visher, 2018; Beeble & Hampton, 2021; Harley, 2014; Larroulet et al., 2020; Liu & Visher, 2019; Salem et al., 2019). Dodatno, rad i karakteristike profesionalaca u polju prevencije, tretmana i postpenalnog pristupa još jedna je od tema koje zavređuju mesto u nekoj od budućih monografija

(videti: Barros et al., 2020; Christensen, 2021; Fusco et al., 2021; Knežić, 2016;).

Konačno, sva razmatranja u ovoj knjizi odnose se na postojanje ili nepostojanje eventualnih razlika između muškaraca i žena. Uključivanje nebinarnog roda i transseksualnih osoba u istraživanja, analize i teorije svakako je jedan od zadataka pred nama (neki od relevantnih radova na ovu temu: Brooke et al., 2022; Matychuk, 2019; Pool et al., 2002; Routh et al., 2017; Sahota, 2020).

Literatura

Abate, A., Marshall, K., Sharp, C., & Venta, A. (2017). Trauma and aggression: Investigating the mediating role of mentalizing in female and male inpatient adolescents. *Child Psychiatry & Human Development*, 48(6), 881-890. DOI 10.1007/s10578-017-0711-6

Achenbach, T. M., Edelbrock, C. S. (1978). The classification of child psychopathology: a review and analysis of empirical efforts. *Psychol Bull.* 85:1275–301. DOI: 10.1037/0033-2909.85.6.1275

Achenbach, T. M., Ivanova, M. Y., Rescorla, L. A. (2017). Empirically based assessment and taxonomy of psychopathology for ages 1½–90+ years: developmental, multi-informant, and multicultural findings. *Compr Psychiatry*. 79, 4–18. DOI: 10.1016/j.comppsy.2017.03.006

Adler, F. (1975). *Sisters in Crime*. New York: McGraw-Hill

Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*, 30(1), 47-88. DOI: 10.1111/j.1745-9125.1992.tb01093.x

Agnew, R. (2003). An integrated theory of the adolescent peak in offending. *Youth & Society*, 34(3), 263-299. DOI: 10.1177/0044118X02250094

Agnew, R. (2005). *Juvenile Delinquency: Causes and Control*. Los Angeles, CA: Roxbury.

Agnew, R. (2005). *Why do criminals offend?: A general theory of crime and delinquency*. Roxbury Publishing Co.

Agnew, R. (2009). The contribution of “mainstream” theories to the explanation of female delinquency. In: M.A. Zahn (Ed.). *The delinquent girl*, 7-29. Philadelphia: Temple University Press.

Ainsworth, M. S. (1979). Infant–mother attachment. *American psychologist*, 34(10), 932-937.

Akers, R. L., & Jensen, G. F. (2010). Social learning theory: Process and structure in criminal and deviant behavior. *The SAGE handbook of criminological theory*, 56-72.

Allen, J. G., & Fonagy, P. (eds.). (2006). *The handbook of mentalization-based treatment*. John Wiley & Sons.

Allen, J. G., Fonagy, P., & Bateman, A. (2008). *Mentalizing in clinical practice*. American Psychiatric Pub.

Allen, J.P. (2008). The Attachment system in Adolescence. In: J. Cassidy & PR. Shaver (eds.). *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*, 419-435. New York & London: The Guilford Press.

Almond L, McManus MA, Giles S, Houston E. Female sex offenders: an analysis of crime scene behaviors. *J Interpers Violence* 2017;32(24):3839—60, DOI: 10.1177/0886260515603976.

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: Fifth Edition (DSM-5)*. Arlington, VA: Author.

American Psychological Association (2012). *Recognition of Psychotherapy Effectiveness*. <http://www.apa.org/about/policy/resolution-psychotherapy.aspx>

Anderson, V. R., Walerych, B. M., Campbell, N. A., Barnes, A. R., Davidson, W. S., Campbell, C. A., ... & Petersen, J. L. (2019). Gender-responsive intervention for female juvenile offenders: A quasi-experimental outcome evaluation. *Feminist Criminology*, 14(1), 24-44. DOI: 10.1177/1557085116677749

Andrews, D. A., & Bonta, J. (2010). *The psychology of criminal conduct*. Routledge.

Artz, S. (1998). *Sex, power, and the violent school girl*. Toronto, Ontario, Canada: Trifolium

Asen, E., & Fonagy, P. (2021). *Mentalization-based treatment with families*. Guilford Publications.

Aspe'-Sa' nchez M, Moreno M, Rivera MI, Rossi A, Ewer J: Oxytocin and vasopressin receptor gene polymorphisms: role in social and psychiatric traits. *Front Neurosci* 2016, 9:1-18. DOI: 10.3389/fnins.2015.00510.

Australian Institute of Criminology, AIC (2009). <https://www.aic.gov.au/publications/rip/rip5>

Baetz, C. L., Branson, C. E., Weinberger, E., Rose, R. E., Petkova, E., Horwitz, S. M., & Hoagwood, K. E. (2022). The effectiveness of PTSD treatment for adolescents in the juvenile justice system: A systematic review. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 14(4), 642. DOI: 10.1037/tra0001073

Bakken, N. W., & Visher, C. A. (2018). Successful reintegration and mental health: An examination of gender differences among reentering offenders. *Criminal Justice and Behavior*, 45(8), 1121-1135. DOI: 10.1177/0093854818774384

Bakker, M.J., Greven, C.U., Buitelaar, J.K., Glennon, J.C. (2017). Practitioner review : psychological treatments for children and adolescents with conduct disorder problems – a systematic review and meta-analysis. *J Child Psychol Psychiatry Allied Discip* 1:4–18. DOI: 10.1111/jcpp.12590

Bakker, F. (2006). *Seksuele gezondheid in Nederland 2006* (No. 9). Eburon Uitgeverij BV.

Bank, L., Marlowe, J. H., Reid, J. B., Patterson, G. R., & Weinrott, M. R. (1991). A comparative evaluation of parent-training interventions for families of chronic delinquents. *Journal of abnormal child psychology*, 19(1), 15-33.

Banjac, S., & Milojević, S. (2015). Exploring the association between attachment, empathy, and social competence in primary school children. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 34(1), 7-21.

Barros, A. J., Teche, S. P., Padoan, C., Laskoski, P., Hauck, S., & Eizirik, C. L. (2020). Countertransference, defense mechanisms, and vicarious trauma in work with sexual offenders. *Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 48(3), 302-314.

Bartels, A., & Zeki, S. (2004). The neural correlates of maternal and romantic love. *Neuroimage*, 21(3), 1155-1166. DOI: 10.1016/j.neuroimage.2003.11.003

Bartusch, D. J., & Matsueda, R. L. (1996). Gender, reflected appraisals, and labeling: A cross-group test of an interactionist theory of delinquency. *Social Forces*, 75(1), 145-176. DOI: 10.1093/sf/75.1.145

Bateman A, Fonagy P. Impact of clinical severity on outcomes of mentalisation-based treatment for borderline personality disorder. *Br J Psychiatry*. 2013;203(3):221–7. DOI: 10.1192/bjp.bp.112.121129.

Bateman, A. W., & Fonagy, P. (2004). Mentalization-based treatment of BPD. *Journal of personality disorders*, 18(1), 36-51. DOI: 10.1521/pedi.18.1.36.32772

Bateman, A., & Fonagy, P. (2016). *Mentalization based treatment for personality disorders: A practical guide*. Oxford University Press.

Bateman, A., & Fonagy, P. (2019). Mentalization-based treatment for borderline and antisocial personality disorder. In *Contemporary psychodynamic psychotherapy* (pp. 133-148). Academic Press.

Bateman, A., Fonagy, P. & Allen, J.G. (2009). Theory and Practice of Mentalization-Based Therapy. In: G. O. Gabbard (ed.) *Textbook of Psychotherapeutic Treatments*, Washington, D.C.: American Psychiatric Publishing, Inc.

Bavelas, J. B., & Segal, L. (1982). Family systems theory: Background and implications. *Journal of communication*, 32(3), 99-107.

Beaudry, G., Yu, R., Långström, N., & Fazel, S. (2021). An updated systematic review and meta-regression analysis: Mental disorders among adolescents in juvenile detention and correctional facilities. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 60(1), 46-60. DOI: 10.1016/j.jaac.2020.01.015

Beaudry, G., Yu, R., Perry, A. E., & Fazel, S. (2021). Effectiveness of psychological interventions in prison to reduce recidivism: a systematic review and meta-analysis of randomised controlled trials. *The Lancet Psychiatry*, 8(9), 759-773. DOI: 10.1016/S2215-0366(21)00170-X

Bechara, A., & Damasio, A.R. (2005). The somatic marker hypothesis: A neural theory of economic decision. *Games and Economic Behavior*, 52, 336–372. DOI: 10.1016/j.geb.2004.06.010

Beeble, M. L., & Hampton, C. (2021). Community reintegration of repeat female offenders in county jails. *Women & Criminal Justice*, 31(6), 518-535. DOI: 10.1080/08974454.2021.1947441

Belknap, J., & Holsinger, K. (1998). An overview of delinquent girls: How theory and practice have failed and the need for innovative changes. *Female offenders: Critical perspectives and effective interventions*, 31-64.

Bellis, M. A., Hughes, K., Leckenby, N., Hardcastle, K. A., Perkins, C., & Lowey, H. (2015). Measuring mortality and the burden of adult disease associated with adverse childhood experiences in England: a national survey. *Journal of public health*, 37(3), 445-454. DOI: 10.1093/pubmed/fdu065

Belsky, J., Steinberg, L., & Draper, P. (1991). Childhood experience, interpersonal development, and reproductive strategy: An evolutionary theory of socialization. *Child development*, 62(4), 647-670. DOI: 10.1111/j.1467-8624.1991.tb01558.x

Berlin, L. J., Zeanah, C. H. & Lieberman, A.F. (2008). Prevention and intervention programs for Supporting Early Attachment Security. In: Cassidy J & Shaver PR, editors. *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*, pp. 745-61. New York: The Guilford Press.

Bijleveld, C. C., Weerman, F. M., Looije, D., & Hendriks, J. (2007). Group sex offending by juveniles: Coercive sex as a group activity. *European journal of criminology*, 4(1), 5-31. DOI: 10.1177/1477370807071728

Bindler, A., Ketel, N., Hjalmarsson, R. (2020). Costs of Victimization. In: Zimmermann, K. (eds) *Handbook of Labor, Human Resources and Population Economics*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-57365-6_140-2

Bion, W.R. (1962). The Psycho-Analytic Study of Thinking. *Int. J. Psycho-Anal.*, 43. 306-310

Blackwell, Sims, B., & Eschholz, S. (2002). Sex differences and rational choice: Traditional tests and new directions. In A. R. Piquero & S. G. Tibbetts (Eds.). *Rational Choice and Criminal Behavior*. New York: Routledge.

Blair, R. J. R., Leibenluft, E., & Pine, D. S. (2014). Conduct disorder and callous-unemotional traits in youth. *New England Journal of Medicine*, *371*(23), 2207-2216. doi: 10.1056/NEJMra1315612

Bloom, B., & Covington, S. (2001). Effective gender-responsive interventions in juvenile justice: Addressing the lives of delinquent girls. In *Annual meeting of the American Society of Criminology*, Atlanta, GA.

Bloom, B., Owen, B., & Covington, S. (2004). Women offenders and the gendered effects of public policy. *Review of Policy Research*, *21*, 31-48. DOI: 10.1111/j.1541-1338.2004.00056.x

Bongers, I. L., Koot, H. M., Van Der Ende, J., & Verhulst, F. C. (2004). Developmental trajectories of externalizing behaviors in childhood and adolescence. *Child development*, *75*(5), 1523-1537. DOI: 10.1111/j.1467-8624.2004.00755.x

Borschmann, R., Janca, E., Carter, A., Willoughby, M., Hughes, N., Snow, K., ... & Kinner, S. A. (2020). The health of adolescents in detention: a global scoping review. *The Lancet Public Health*, *5*(2), e114-e126. DOI: 10.1016/S2468-2667(19)30217-8

Bosick, S. J., Bersani, B. E., & Farrington, D. P. (2015). Relating clusters of adolescent problems to adult criminal trajectories: a person-centered, prospective approach. *Journal of Developmental Life Course Criminology*, *1*(2), 169–188.

Bottcher, J. (2001). Social practices of gender: How gender relates to delinquency in the everyday lives of high- risk youths. *Criminology*, *39*(4), 893-932. DOI: 10.1111/j.1745-9125.2001.tb00944.x

Bowlby, J. (1951). *Maternal care and mental health* (Vol. 2). Geneva: World Health Organization.

Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss: Attachment (Vol. 1)*. New York: Basic Books

Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Separation: Anxiety and anger (Vol. 2)*. New York: Basic Books

Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss: Loss, sadness and depression (Vol. 3)*. New York: Basic Books.

Brennan, P. A., Hall, J., Bor, W., Najman, J. M., & Williams, G. (2003). Integrating biological and social processes in relation to early-onset persistent aggression in boys and girls. *Developmental Psychology*, *39*(2), 309–323. DOI: 10.1037/0012-1649.39.2.309

Brents, B. G., & Hausbeck, K. (2005). Violence and legalized brothel prostitution in Nevada: Examining safety, risk, and prostitution policy. *Journal of interpersonal violence*, *20*(3), 270-295. DOI: 10.1177/0886260504270333

Bretherton, I., & Munholland, KA. (2008). Internal Working models in Attachment relationships. Elaborating a central construct in Attachment Theory. In: J. Cassidy & PR. Shaver (eds.). *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*, 102-31. New York: The Guilford Press.

Broidy, L., Payne, J., & Piquero, A. R. (2018). Making sense of heterogeneity in the influence of childhood abuse, mental health, and drug use on women's offending pathways. *Criminal Justice and Behavior*, *45*(10), 1565-1587. DOI: 10.1177/0093854818776687

Brooke, J. M., Biernat, K., Shamaris, N., & Skerrett, V. (2022). The Experience of Transgender Women Prisoners Serving a Sentence in a Male Prison: A Systematic Review and Meta-Synthesis. *The Prison Journal*, *102*(5), 542-564. DOI: 10.1177/00328855221121097

Burt, S. A., Slawinski, B. L., Carsten, E. E., Harden, K. P., Hyde, L. W., & Klump, K. L. (2019). How should we understand the absence of sex differences in the genetic and environmental origins of antisocial behavior?. *Psychological medicine*, *49*(10), 1600-1607. DOI: 10.1017/S0033291719000771

Burt, S.A. (2012). How do we optimally conceptualize the heterogeneity within antisocial behavior? An argument for aggressive versus non-aggressive behavioral dimensions. *Clinical Psychology Review*, 32:263–279. DOI: 10.1016/j.cpr.2012.02.006

Byrne, G., Murphy, S., & Connon, G. (2020). Mentalization-based treatments with children and families: A systematic review of the literature. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 25(4), 1022-1048. DOI: 10.1177/1359104520920689

Capaldi, D. M., & Patterson, G. R. (1996). Can violent offenders be distinguished from frequent offenders: Prediction from childhood to adolescence. *Journal of research in crime and delinquency*, 33(2), 206-231.

Card, N. A., & Little, T. D. (2006). Proactive and reactive aggression in childhood and adolescence: A meta-analysis of differential relations with psychosocial adjustment. *International journal of behavioral development*, 30(5), 466-480. DOI: 10.1177/0165025406071904

Cauffman, E., Lexcen, F. J., Goldweber, A., Shulman, E. P., & Grisso, T. (2007). Gender differences in mental health symptoms among delinquent and community youth. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 5(3), 287-307.

Chamberlain, P., & Reid, J. B. (1998). Comparison of two community alternatives to incarceration for chronic juvenile offenders. *Journal of consulting and clinical psychology*, 66(4), 624.

Chamberlain, P., and Reid, J. (1994). Differences in risk factors and adjustment for male and female delinquents in treatment foster care. *Journal of Child and Family Studies*, 3, 23–39.

Chamberlain, P., Leve, L. D., & DeGarmo, D. S. (2007). Multidimensional treatment foster care for girls in the juvenile justice system: 2-year follow-up of a randomized clinical trial. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 75(1), 187–193. DOI: 10.1037/0022-006X.75.1.187

Chamberlain, P., Leve, L. D., & Smith, D. K. (2006). Preventing behavior problems and health-risking behaviors in girls in foster care. *International Journal of Behavioral Consultation and Therapy*, 2(4), 518–530. DOI: 10.1037/h0101004

Chesney- Lind, M. (2002). Criminalizing victimization: The unintended consequences of pro- arrest policies for girls and women. *Criminology & Public Policy*, 2(1), 81-90. doi: 10.1111/j.1745-9133.2002.tb00108.x

Chesney-Lind, M., & Pasko, L. (2012). *The female offender: Girls, women, and crime*. Sage Publications.

Chesney-Lind, M., & Shelden, R. (1992). *Girls, Delinquency, and Juvenile Justice*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole

Chesney-Lind, M., Morash, M., & Stevens, T. (2008). Girls troubles, girls' delinquency, and gender responsive programming: A review. *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, 41(1), 162-189.

Christensen, L. S. (2021). Professionals' perceptions of female child sexual offenders. *Journal of interpersonal violence*, 36(7-8), NP4115-NP4138. DOI: 10.1177/088626051878537

Coan, J.A. (2008). Toward a Neuroscience of Attachment. In: J. Cassidy & PR. Shaver (eds.). *Handbook of Attachment. Theory, Research, and Clinical Applications*, 241-69. New York & London: The Guilford Press.

Cockerham, W. (2000). *Sociology of Mental Disorders*. New Jersey: Prentice Hall.

Collyer, H., Eisler, I., & Woolgar, M. (2020). Systematic literature review and meta-analysis of the relationship between adherence, competence and outcome in psychotherapy for children and adolescents. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 29(4), 417–431. DOI: 10.1007/s00787-018-1265-2

Collyer, H., Eisler, I., & Woolgar, M. (2020). Systematic literature review and meta-analysis of the relationship between adherence, competence and outcome in psychotherapy for children and adolescents. *European Child & Adolescent Psychiatry* 29, 417-431. DOI: 10.1007/s00787-018-1265-2

Colson, M. H., Boyer, L., Baumstarck, K., & Loundou, A. D. (2013). Female sex offenders: A challenge to certain paradigmes. Meta-analysis. *Sexologies*, 22(4), e109-e117. DOI: 10.1016/j.sexol.2013.05.002

Conejo-Cerón, S., Taubner, S., Heinonen, E., Adler, A., Barkauskiene, R., Di Giacomo, D., Protić, S., ... & Moreno-Peral, P. (2021). Mediators in psychological treatments for anxiety and depression in adolescents and young people: a protocol of a systematic review. *Frontiers in psychology, 12*, 708436. DOI: 10.3389/fpsyg.2021.708436

Conrad, S. M., Tolou-Shams, M., Rizzo, C. J., Placella, N., & Brown, L. K. (2014). Gender differences in recidivism rates for juvenile justice youth: The impact of sexual abuse. *Law and Human Behavior, 38*(4), 305–314. DOI: 10.1037/lhb0000062

Cooper, A., & Smith, E. L. (2011). *Homicide trends in the United States, 1980–2008*. Washington, DC: Bureau of Justice Statistics.

Cortoni, F., Babchishin, K. M., & Rat, C. (2017). The proportion of sexual offenders who are female is higher than thought: A meta-analysis. *Criminal Justice and Behavior, 44*(2), 145-162. DOI: 10.1177/0093854816658923

Cortoni, F., Hanson, R. K., & Coache, M. È. (2010). The recidivism rates of female sexual offenders are low: A meta-analysis. *Sexual Abuse, 22*(4), 387-401. DOI: 10.1177/1079063210372142

Cortoni, Franca and Gannon, Theresa A. (2016) The assessment of female sexual offenders. In: D. P. Boer, (ed.) *The Wiley Handbook on the Theories, Assessment and Treatment of Sexual Offending*. Wiley-Blackwell, Chichester, UK. ISBN 978-1-118-57266-5.

Costello, B. J., & Mederer, H. J. (2003). A control theory of gender difference in crime and delinquency. In: C. L. Britt & M. R. Gottfredson. (eds.). *Control theories of crime and delinquency, 77–108*. Piscataway, NJ: Transaction.

Costello, E. J., Mustillo, S., Erkanli, A., Keeler, G., & Angold, A. (2003). Prevalence and development of psychiatric disorders in childhood and adolescence. *Archives of general psychiatry, 60*(8), 837-844. doi:10.1001/archpsyc.60.8.837

Crowell, J. A., Fraley, R. C., & Shaver, P. R. (1999). Measurement of individual differences in adolescent and adult attachment. In: J. Cassidy & P.R. Shaver (Eds.).

Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications, 434-465. New York: Guilford Press.

Cuervo, K., & Villanueva, L. (2018). Prediction of recidivism with the Youth Level of Service/Case Management Inventory (Reduced Version) in a sample of young Spanish offenders. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 62(11), 3562–3580. doi: 10.1177/0306624X17741250

Cuijpers, P., Karyotaki, E., Ciharova, M., Miguel, C., Noma, H., Stikkelbroek, Y., Weisz, J. R., & Furukawa, T. A. (2021) The effects of psychological treatments of depression in children and adolescents on response, reliable change, and deterioration: a systematic review and meta-analysis. *Eur Child Adolesc Psychiatry*. DOI: 10.1007/s00787-021-01884-6 4.

Cullen, F. T., Fisher B. S., & Applegate, B. K. (2000). Public opinion about punishment and corrections. *Crime Justice*. 27:1–79. doi: 10.1086/652198

Ćopić, S., Stevković, L., & Šaćiri, B. (2016). Prison for women offenders in Serbia: Current situation and perspectives. In: C. Reeves (Ed.). *Experiencing Imprisonment: Research on the Experience of Living and Working in Carceral Institutions*, p. 190-207. Routledge

D’Onofrio, B. M., Van Hulle, C. A., Waldman, I. D., Rodgers, J. L., Rathouz, P. J., & Lahey, B. B. (2007). Causal inferences regarding prenatal alcohol exposure and childhood externalizing problems. *Archives of general psychiatry*, 64(11), 1296-1304. doi:10.1001/archpsyc.64.11.1296

Daggett, D. M. (2014). *Pathways to prison and subsequent effects on misconduct and recidivism: gendered reality?* (Doctoral dissertation, University of Maryland, College Park).

Daly, K. (1992). Women’s pathways to felony court: Feminist theories of lawbreaking and problems of representation. *Southern California Review of Law and Women’s Studies*, 2, 11-52.

Daly, K. (1994). *Gender, crime, and punishment*. New Haven, CT: Yale University Press

Darling, N. (2007). Ecological systems theory: The person in the center of the circles. *Research in human development*, 4(3-4), 203-217. DOI: 10.1080/15427600701663023

Day, J. C., Zahn, M. A., & Tichavsky, L. P. (2015). What works for whom? The effects of gender responsive programming on girls and boys in secure detention. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 52(1), 93-129. DOI: 10.1177/0022427814538033

Day, J.C., Zahn, M.A., & Tichavsky, L.P. (2014). What works for whom? The effects of gender responsive programming on girls and boys in secure detention. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 52, 93-129. DOI: 10.1177/0022427814538033

De Graaf, H., Meijer, S., Poelman, J., & Vanwesenbeeck, I. (2005). Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005 [Sexual health of young people in the Netherlands in 2005]. RNG-studies nr7, 244.

DeCou, C. R., Cole, T. T., Rowland, S. E., Kaplan, S. P., & Lynch, S. M. (2015). An ecological process model of female sex offending: The role of victimization, psychological distress, and life stressors. *Sexual abuse*, 27(3), 302-323. DOI: 10.1177/1079063214556359

Díaz-Faes, D. A., & Pereda, N. (2022). Is there such a thing as a hate crime paradigm? An integrative review of bias-motivated violent victimization and offending, its effects and underlying mechanisms. *Trauma, Violence, & Abuse*, 23(3), 938-952. DOI: 10.1177/1524838020979694

Dixon, A., Howie, P., & Starling, J. (2004). Psychopathology in female juvenile offenders. *Journal of child psychology and psychiatry*, 45(6), 1150-1158. DOI: 10.1111/j.1469-7610.2004.00307.x

Dobash, R.P., Dobash, R. E., Wilson, M., & Daly, M. (2011). The myth of sexual symmetry in marital violence. In: M. Kimmel & A. Aronson (Eds.). *The gendered society reader*, 618–630, (4th ed.). Oxford University Press New York.

Dolan, M., & Fullam, R. (2004). Theory of mind and mentalizing ability in antisocial personality disorders with and without psychopathy. *Psychological medicine*, 34(6), 1093-1102. DOI: 10.1017/S0033291704002028

Dozier, M., & Rutter, M. (2008). Challenges to the development of attachment relationships faced by young children in foster and adoptive care. In: J. Cassidy & P.R. Shaver (eds.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, 2, 698-717. New York: The Guilford Press.

Drndarević, N. †, Protić, S. †, & Mestre, J. M. (2021). Sensory-Processing Sensitivity and Pathways to Depression and Aggression: The Mediating Role of Trait Emotional Intelligence and Decision-Making Style—A Pilot Study. *International journal of environmental research and public health*, 18(24), 13202. DOI: 10.3390/ijerph182413202

Durose, M. R., Cooper, A. D., & Snyder, H. N. (2014). *Recidivism of prisoners released in 30 states in 2005: Patterns from 2005 to 2010*. Washington, DC: US Department of Justice, Office of Justice Programs, Bureau of Justice Statistics.

Duwe, G., & Clark, V. (2015). *Moving on: An outcome evaluation of a gender-responsive, cognitive-behavioral program for female offenders*. St. Paul, MN: Minnesota Department of Corrections.

Eizirik, M., & Fonagy, P. (2009). Mentalization-based treatment for patients with borderline personality disorder: an overview. *Brazilian Journal of Psychiatry*, 31, 72-75. DOI: 10.1590/S1516-44462009000100016

Eley, T. C., Lichtenstein, P., & Moffitt, T. E. (2003). A longitudinal behavioral genetic analysis of the etiology of aggressive and nonaggressive antisocial behavior. *Development and psychopathology*, 15(2), 383-402. DOI: 10.1017/S095457940300021X

Elliott, D. S. (Ed.). (1998). *Blueprints for violence prevention*. Boulder: Institute of Behavioral Science, University of Colorado.

Ensink, K., Bégin, M., Normandin, L., & Fonagy, P. (2016). Maternal and child reflective functioning in the context of child sexual abuse: Pathways to depression and externalising difficulties. *European journal of psychotraumatology*, 7(1), 30611. DOI: 10.3402/ejpt.v7.30611

Estrada, F., Nilsson, A., & Pettersson, T. (2019). The female offender-A century of registered crime and daily press reporting on women's crime. *Nordic Journal of Criminology*, 20(2), 138-156. DOI: 10.1080/2578983X.2019.1657269

Eyberg, S. M., Nelson, M. M., & Boggs, S. R. (2008). Evidence-based psychosocial treatments for children and adolescents with disruptive behavior. *J Clin Child Adolesc Psychol*. 37:215–37. DOI: 10.1080/15374410701820117

Farrer, T. J., Frost, R. B., & Hedges, D. W. (2013). Prevalence of traumatic brain injury in juvenile offenders: a meta-analysis. *Child neuropsychology*, 19(3), 225-234. DOI: 10.1080/09297049.2011.647901

Farrington, D. P. (2011). Families and crime. In J. Q. Wilson, & J. Petersilia (Eds.). *Crime and public policy (pp. 130–157)*. New York: Oxford University press.

Farrington, D. P. (2019). The development of violence from age 8 to 61. *Aggressive behavior*, 45(4), 365-376. DOI: 10.1002/ab.21831

Farrington, D. P., Coid, J. W., Harnett, L., Jolliffe, D., Soteriou, N., Turner, R., & West, D. J. (2006). *Criminal careers up to age 50 and life success up to age 48: New findings from the Cambridge Study in Delinquent Development (Vol. 94)*. London, UK: Home Office Research, Development and Statistics Directorate.

Farrington, D. P., Gaffney, H., & White, H. (2022). Effectiveness of 12 Types of Interventions in Reducing Juvenile Offending and Antisocial Behaviour. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 64(4), 47-68. DOI: 10.3138/cjccj.2022-0022

Farrington, D. P., Piquero, A. R., & Jennings, W. G. (2013). *Offending from childhood to late middle age: Recent results from the Cambridge study in delinquent development*. Springer Science & Business Media.

Farrington, D. P., Ttofi, M. M., & Piquero, A. R. (2016). Risk, promotive, and protective factors in youth offending: Results from the Cambridge study in delinquent development. *Journal of criminal justice*, 45, 63-70. DOI: 10.1016/j.jcrimjus.2016.02.014

Fazel, S., Doll, H., & Långström, N. (2008). Mental disorders among adolescents in juvenile detention and correctional facilities: a systematic review and metaregression analysis of 25 surveys. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 47(9), 1010-1019. DOI: 10.1097/CHI.ObO13e31817eef3

Ferguson, C.J. (2010). Genetic contributions to antisocial personality and behavior: a meta-analytic review from an evolutionary perspective. *J Soc Psychol*, 150:160-180. DOI: 10.1080/00224540903366503

Ferreira, C., Magalhães, E., Antunes, C., & Camilo, C. (2020). Victimization experiences and well-being in adulthood: a systematic review and meta-analysis. *Violence and victims*, 35(6), 783-814.

Finkelhor, D., & Ormrod, R. (2004). *Prostitution of Juveniles: Patterns From NIBRS*. Juvenile justice bulletin.

Finkelhor, D., Ormrod, R. K., & Turner, H. A. (2009). Lifetime assessment of poly-victimization in a national sample of children and youth. *Child abuse & neglect*, 33(7), 403-411. DOI: 10.1016/j.chiabu.2008.09.012

Fisher PA, Burraston B, Pears K (2005) The Early Intervention Foster Care Program: permanent placement outcomes from a randomized trial. *Child Maltreat* 10:61–71. doi:10.1177/1077559504271561

Fisher PA, Gilliam KS. Multidimensional treatment foster care: an alternative to residential treatment for high risk children and adolescents. *Psychosoc Interv.* (2012) 21:195–203. doi: 10.5093/in2012a20

Fitzgerald, R., Mazerolle, P., Piquero, A. R., & Ansara, D. L. (2012). Exploring sex differences among sentenced juvenile offenders in Australia. *Justice Quarterly*, 29(3), 420–447. DOI: 10.1080/07418825.2011.565361

Fleetwood, J., & Leban, L. (2022). Women's Involvement in the Drug Trade: Revisiting the Emancipation Thesis in Global Perspective. *Deviant Behavior*, 44(2), 238-258. DOI: 10.1080/01639625.2022. 2033607

Foa, E. B., Hembree, E. A., Cahill, S. P., Rauch, S. A., Riggs, D. S., Feeny, N. C., & Yadin, E. (2005). Randomized trial of prolonged exposure for posttraumatic stress

disorder with and without cognitive restructuring: Outcome at academic and community clinics. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73(5), 953–964. DOI: 10.1037/0022-006X.73.5.953

Fonagy, P. & Bateman, A. (2008b). Mentalization-Based Treatment of Borderline Personality Disorder. In: E. L. Jurist, A. Slade & S. Bergner (eds.) *Mind to Mind. Infant Research, Neuroscience, and Psychoanalysis*, New York: Other Press.

Fonagy, P. (2001). *Attachment theory and psychoanalysis*. New York: Other press

Fonagy, P. (2004). The Developmental Roots. In: F. Pfafflin & G. Adshead (eds.). *A matter of security: The application of attachment theory to forensic psychiatry and Psychotherapy, Forensic Focus 25*, 13-56. London and New York: Jessica Kingsley Publishers

Fonagy, P., & Bateman, A. (2008). The development of borderline personality disorder-A mentalizing model. *Journal of personality disorders*, 22(1), 4-21. DOI: 10.1521/pedi.2008.22.1.4

Fonagy, P., & Levinson, A. (2004). Offending and attachment: The relationship between interpersonal awareness and offending in a prison population with psychiatric disorder. *Canadian Journal of Psychoanalysis*, 12(2), 225-251. DOI: 10.1002/j.2167-4086.2009.tb00406.x.

Fonagy, P., & Target, M. (1997). Attachment and reflective function: Their role in self-organization. *Development and psychopathology*, 9(04), 679-700. DOI: 10.1017/S0954579497001399

Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E., & Target, M. (2002). *Affect Regulation, Mentalization, and the Development of the Self*. New York: Other Press.

Fonagy, P., Steele, M., Steele, H., Higgitt, A., & Target, M. (1994). The Emanuel Miller Memorial Lecture 1992. The Theory and Practice of Resilience. *Journal of child psychology and psychiatry*, 35(2), 231-257. DOI: 10.1111/j.1469-7610.1994.tb01160.x

Fonagy, P., Steele, M., Steele, H., Leigh, T., Kennedy, R., Matton, G., & Target, M. (1995). Attachment, the reflective self and borderline states: The predictive specificity of the Adult Attachment Interview and pathological emotional development. In: S. Goldberg, R. Muir, & J. Kerr (Eds.), *Attachment theory: Social, developmental, and clinical perspectives* (pp. 233–278). New York: Analytic Press.

Ford, J. D., Chapman, J., MACK, J. M., & Pearson, G. (2006). Pathways from traumatic child victimization to delinquency: Implications for juvenile and permanency court proceedings and decisions. *Juvenile and Family Court Journal*, 57(1), 13-26. DOI: 10.1111/j.1755-6988.2006.tb00111.x

Fonagy, P., Target, M., Steele, H., & Steele, M. (1998). *Reflective-functioning manual, version 5.0, for application to adult attachment interviews*. London: University College London.

Fonagy, P., Target, M., Steele, M., Steele, H., Leigh, T., Levinson, A., & Kennedy R. (1997). Morality, Disruptive Behavior, Borderline personality disorder, Crime, and their Relationship to Security of Attachment. In L. Atkinson & K.J. Zucker (eds.). *Attachment and Psychopathology*, 223-276. New York & London: The Guilford Press.

Forgatch, M. S., Bullock, B. M., & Patterson, G. R. (2004) From theory to practice: increasing effective parenting through role-play. In: H. Steiner (ed.). *Handbook of mental health interventions in children and adolescents: an integrated developmental approach*. Jossey-Bass, San Francisco, pp 782–813

Forgatch, M. S., DeGarmo, D. S., & Beldavs, Z. G. (2005). An efficacious theory-based intervention for stepfamilies. *Behav Ther* 36:357–365. doi:10.1016/S0005-7894(05)80117-0

Forgatch, M. S., Patterson, G. R., DeGarmo, D. S., & Beldavs, Z. G. (2009). Testing the Orgeon delinquency model with 9-year follow-up of the Oregon Divorce study. *Dev Psychopathol* 21:637–660. doi:10.1017/S0954579409000340

Freyd, J. J., DePrince, A. P., & Gleaves, D. H. (2007). The state of betrayal trauma theory: Reply to McNally—Conceptual issues, and future directions. *Memory*, 15(3), 295-311. doi: 10.1080/09658210701256514

Frick, P. J., & Moffitt, T. E. (2010). A proposal to the DSM-V Childhood Disorders and the ADHD and Disruptive Behavior Disorders Work Groups to include a specifier to the diagnosis of conduct disorder based on the presence of callous-unemotional traits. Washington, DC: American Psychiatric Association. Retrieved from <http://www.dsm5.org/Proposed%20Revision%20Attachments/Proposal%20for%20Callous%20and%20Unemotional%20Specifier%20of%20Conduct%20Disorder.pdf>

Frick, P. J., Ray, J. V., Thornton, L. C., & Kahn, R. E. (2014). Can callous-unemotional traits enhance the understanding, diagnosis, and treatment of serious conduct problems in children and adolescents? A comprehensive review. *Psychol Bull*, 140:1-57 <http://dx.doi.org/10.1037/a0033076>.

Frick, P. J., & Dickens, C. (2006). Current perspectives on conduct disorder. *Current psychiatry reports*, 8(1), 59-72.

Fridel, E. E., & Fox, J. A. (2019). Gender differences in patterns and trends in US homicide, 1976–2017. *Violence and gender*, 6(1), 27-36. DOI: 10.1089/vio.2019.0005

Fusco, N., Ricciardelli, R., Jamshidi, L., Carleton, R. N., Barnim, N., Hilton, Z., & Groll, D. (2021). When our work hits home: Trauma and mental disorders in correctional officers and other correctional workers. *Frontiers in psychiatry*, 11, 493391. DOI: 10.3389/fpsy.2020.493391

Gaarder, E., & Belknap, J. (2002). Tenuous Borders: Girls Transferred to Adult Court. *Criminology* 40(3), 481–517. DOI: 10.1111/j.1745-9125.2002.tb00964.x

Gannon, T. A., Rose, M. R., & Ward, T. (2008). A descriptive model of the offense process for female sexual offenders. *Sexual Abuse*, 20(3), 352-374. DOI: 10.1177/1079063208322495

Gannon, T. A., Waugh, G., Taylor, K., Blanchette, K., O'Connor, A., Blake, E., & Ó Ciardha, C. (2014). Women who sexually offend display three main offense styles: A reexamination of the descriptive model of female sexual offending. *Sexual Abuse*, 26(3), 207-224. DOI: 10.1177/1079063213486835

Gannon, T., Terriere, R., & Leader, T. (2012). Ward and Siegert's Pathways Model of child sexual offending: a cluster analysis evaluation. *Psychology, Crime & Law*, 18(2), 129-153. DOI: 10.1080/10683160903535917

Garcia, C. A., & Lane, J. (2010). Looking in the rearview mirror: What incarcerated women think girls need from the system. *Feminist criminology*, 5(3), 227-243. DOI: 10.1177/1557085110376341

Gard, A. M., Dotterer, H. L., & Hyde, L. W. (2019). Genetic influences on antisocial behavior: Recent advances and future directions. *Current opinion in psychology*, 27, 46-55. DOI: 10.1016/j.copsyc.2018.07.013

Gatner, D. T., Douglas, K. S., Almond, M. F. E., Hart, S. D., & Kropp, P. R. (2022). How much does that cost? Examining the economic costs of crime in North America attributable to people with psychopathic personality disorder. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*. Advance online publication. DOI: 10.1037/per0000575

Geerlings, Y., Asscher, J. J., Stams, G. J. J., & Assink, M. (2020). The association between psychopathy and delinquency in juveniles: A three-level meta-analysis. *Aggression and violent behavior*, 50, 101342. DOI: 10.1016/j.avb.2019.101342

George, C., and West, M. (2011). The adult attachment projective picture system: integrating attachment into clinical assessment. *J. Pers. Assess.* 93, 407–416. DOI: 10.1080/00223891.2011.594133

George, C., Kaplan, N., & Main, M. (1985). *Adult attachment interview (AAI)*. Unpublished manuscript, university of California at Berkeley.

Gobeil, R., Blanchette, K., & STEwART, L. (2016). A meta-analytic review of correctional interventions for women offenders: Gender-neutral versus gender-informed approaches. *Criminal Justice and Behavior*, 43(3), 301-322. DOI: 10.1177/0093854815621100

Gottfredson, M. R., & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. Stanford University Press.

Grønnerød, C., Grønnerød, J. S., & Grøndahl, P. (2015). Psychological treatment of sexual offenders against children: A meta-analytic review of treatment outcome studies. *Trauma, Violence, & Abuse*, 16(3), 280-290. DOI: 10.1177/1524838014526043

Haesen, S., Merkt, H., Imber, A., Elger, B., & Wangmo, T. (2019). Substance use and other mental health disorders among older prisoners. *International journal of law and psychiatry*, 62, 20-31. DOI: 10.1016/j.ijlp.2018.10.004

Hanson, R. F., Sawyer, G. K., Begle, A. M., & Hubel, G. S. (2010). The impact of crime victimization on quality of life. *Journal of Traumatic Stress: Official Publication of The International Society for Traumatic Stress Studies*, 23(2), 189-197. DOI: 10.1002/jts.20508

Harley, D. A. (2014). Adult ex-offender population and employment: A synthesis of the literature on recommendations and best practices. *Journal of Applied Rehabilitation Counseling*, 45(3), 10-21. DOI: 10.1891/0047-2220.45.3.10

Harper, S. B. (2017a). No way out: Severely abused Latina women, patriarchal terrorism, and self-help homicide. *Feminist criminology*, 12(3), 224-247. DOI: 10.1177/1557085116680743

Harper, S. B. (2017b). Out of the shadows: Shedding light on intimate partner homicide among Latina women. *Sociology Compass*, 11(11), e12534. DOI: 10.1111/soc4.12534

Hartung, C. M., & Lefler, E. K. (2019). Sex and Gender in Psychopathology: DSM-5 and Beyond. *Psychological Bulletin. Advance online publication*. DOI: 10.1037/bul0000183

Hauschild, S., Kasper, L., Volkert, J., Sobanski, E., & Taubner, S. (2022). Mentalization-based treatment for adolescents with conduct disorder (MBT-CD): a feasibility study. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 1-12.

Hayhurst, K. P., Pierce, M., Hickman, M., Seddon, T., Dunn, G., Keane, J., & Millar, T. (2017). Pathways through opiate use and offending: A systematic review. *International Journal of Drug Policy*, 39, 1-13. DOI: 10.1016/j.drugpo.2016.08.015

Heide, W. van der, & Eggen, A. Th. J. (2005). *Criminaliteit en rechtshandhaving in cijfers [Crime and law enforcement in figures]*. Den Haag, the Netherlands: Ministerie van Justitie/Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum

Henderson, A., & Stenfert Kroese, B. (2020). Group interventions for trauma and substance misuse available for women in criminal justice services: a systematic review of the literature. *The Journal of Forensic Practice*, 22(4), 235-249. DOI: 10.1108/JFP-05-2020-0024

Henggeler, S. W. (2016). Community-based interventions for juvenile offenders. In K. Heilbrun, D. DeMatteo, & N. E. S. Goldstein (Eds.), *APA handbook of psychology and juvenile justice* (pp. 575–595). American Psychological Association. DOI: 10.1037/14643-026

Hipwell, A. E., & Loeber, R. (2006). Do we know which interventions are effective for disruptive and delinquent girls?. *Clinical child and family psychology review*, 9, 221-255. Do we know which interventions are effective for disruptive and delinquent girls?.

Hirschi T (1974). *Causes of delinquency*. Los Angeles: University of California Press.

Hockenberry, S. (2020). *Juveniles in Residential Placement, 2017. Juvenile Justice Statistics: National Report Series Bulletin. NCJ 254498*. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.

Hofman, M. (2003). *Empatija i moralni razvoj*. Beograd: Dereta

Hollin CR (2019) What is cognitive behavioral therapy (CBT) with offenders? In: Polaschek DLL, Day A and Hollin CR (eds) *The Wiley International Handbook of Correctional Psychology*. Chichester: WileyBlackwell, 623–636.

Howell, J. C. (2003). *Preventing and reducing juvenile delinquency: A comprehensive framework*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Hubbard D, Pratt T. A meta-analysis of the predictors of delinquency among girls. *Journal of Offender Rehabilitation*. 2002;34:1–13. doi: 10.1300/J076v34n03_01.

Hughes, K., Bellis, M. A., Hardcastle, K. A., Sethi, D., Butchart, A., Mikton, C., ... & Dunne, M. P. (2017). The effect of multiple adverse childhood experiences on health: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet Public Health*, 2(8), e356-e366. DOI: 10.1016/S2468-2667(17)30118-4

Hussey, D. L., Drinkard, A. M., & Flannery, D. J. (2007). Comorbid substance use and mental disorders among offending youth. *Journal of Social Work Practice in the Addictions*, 7(1-2), 117-138. DOI: 10.1300/J160v07n01_07

Hyde, L. W., Burt, S. A., Shaw, D. S., Donnellan, M. B., & Forbes, E. E. (2015). Early starting, aggressive, and/or callous-unemotional? Examining the overlap and predictive utility of antisocial behavior subtypes. *Journal of Abnormal Psychology*, 124(2), 329–342. <https://doi.org/10.1037/abn0000029>

Jacobson, K. C., Prescott, C. A., & Kendler, K. S. (2002). Sex differences in the genetic and environmental influences on the development of antisocial behavior. *Development and Psychopathology*, 14(2), 395-416. DOI: 10.1017/S0954579402002110

Jakšić, I., Jošić, S., Vesić, Z. (2021) Škole roditeljstva kao podrška ranom roditeljstvu u Srbiji. Solidarnost u svetu koji se menja: Perspektive i izazovi za socijalni rad i socijalnu politiku. Beograd : Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Jolliffe, D., & Farrington, D. P. (2004). Empathy and offending: A systematic review and meta-analysis. *Aggression and violent behavior*, 9(5), 441-476. DOI: 10.1016/j.avb.2003.03.001

Jolliffe, D., Farrington, D. P., Piquero, A. R., MacLeod, J. F., & van de Weijer, S. (2017). Prevalence of life-course-persistent, adolescencelimited, and late-onset offenders: A systematic review of prospective longitudinal studies. *Aggression and Violent Behavior*, 33, 4-14. DOI: 10.1016/j.avb.2017.01.002

Jones, N. J., Brown, S. L., Wanamaker, K. A., & Greiner, L. E. (2014). A quantitative exploration of gendered pathways to crime in a sample of male and female juvenile offenders. *Feminist Criminology*, 9(2), 113-136. DOI: 10.1177/1557085113501850

Joosen, K. J., Palmen, H., Kruttschnitt, C., Bijleveld, C., Dirkzwager, A., & Nieuwbeerta, P. (2016). How “gendered” are gendered pathways into prison?: A latent class analysis of the life experiences of male and female prisoners in The Netherlands. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 2, 321-340.

Jovašević, D. (2006). *Leksikon krivičnog prava*. Beograd: Službeni glasnik

Jugl, I., Bender, D., & Lösel, F. (2021). Do sports programs prevent crime and reduce reoffending? A systematic review and meta-analysis on the effectiveness of sports programs. *Journal of Quantitative Criminology*, 1-52.

Jurist, E. L., Slade, A. E., & Bergner, S. E. (2008). *Mind to mind: Infant research, neuroscience, and psychoanalysis*. Other Press.

Karić, T., Protić, S., Kolaković-Bojović, M., Paraušić, A., & Drndarević, N. (2020). *Analysis of the Impact of the Implementation of the Law on Juvenile Delinquents and Criminal Protection of Juveniles in the Period from 2006 to 2020: summary Report and List of Recommendations*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Karić, T., Protić, S., Kolaković-Bojović, M., Paraušić, A., & Drndarević, N. (2020) *Analysis of the Impact of the Implementation of the Law on Juvenile Delinquents and Criminal Protection of Juveniles in the Period from 2006 to 2020: summary Report and List of Recommendations*. Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade.

Kazdin, A. E. (2003). Psychotherapy for Children and Adolescents. *Annual Review of Psychology*, 54(1), 253–276. DOI: 10.1146/annurev.psych.54.101601.145105

Kazdin, A. E. (2008). *Parent management training: Treatment for oppositional, aggressive, and antisocial behavior in children and adolescents*. Oxford University Press.

Keenan, K., Loeber, R., & Green, S. (1999). Conduct disorder in girls: A review of the literature. *Clinical child and family psychology review*, 2, 3-19.

Kerig, P. K. (2019). Linking childhood trauma exposure to adolescent justice involvement: The concept of posttraumatic risk-seeking. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 26(3), e12280. DOI: 10.1111/cpsp.12280

Kerig, P. K., & Becker, S. P. (2015). 12 early abuse and neglect as risk factors for the development of criminal and antisocial behavior. *The development of criminal and antisocial behavior*, 181-199.

Kerig, P. K., & Ford, J. D. (2014). *Trauma among girls in the juvenile justice system*. Los Angeles & Durham: National Center for Child Traumatic Stress.

Kerr, D. C. R., Leve, L. D., & Chamberlain, P. (2009). Pregnancy rates among juvenile justice girls in two randomized controlled trials of multidimensional treatment foster care. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 77(3), 588–593. <https://doi.org/10.1037/a0015289>

Kessler, R. C., Avenevoli, S., Costello, E. J., Georgiades, K., Green, J. G., Gruber, M. J., He, J., Koretz, D., McLaughlin, K. A., Petukhova, M., Sampson, N. A., Zaslavsky, A. M., & Merikangas, K. R. (2012). Prevalence, persistence, and sociodemographic correlates of DSM-IV disorders in the National Comorbidity Survey Replication Adolescent Supplement. *Arch Gen Psychiatry* 69(4):372–380. DOI: 10.1001/archgenpsychiatry.2011.160

Kessler, R. C., McLaughlin, K. A., Green, J. G., Gruber, M. J., Sampson, N. A., Zaslavsky, A. M., ... & Williams, D. R. (2010). Childhood adversities and adult psychopathology in the WHO World Mental Health Surveys. *The British journal of psychiatry*, 197(5), 378-385. DOI: 10.1192/bjp.bp.110.080499

Klein, M. (1935). A contribution to the psychogenesis of manic-depressive states. In: *The writings of Melanie Klein*, 236-289. London: Hogarth Press, 1975

Knežić, B. (2016). *Obrazovna (ne)prikladnost vaspitača u KPZ. U: Međunarodni naučni skup Krivične i prekršajne sankcije i mere: izricanje, izvršenje i uslovni otpust*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. 283-293

Kraemer, K., Vetter, A., Schultz-Venrath, U., Vogeley, K., & Reul, S. (2021). Mentalization-Based Treatment in Groups for Adults With Autism Spectrum Disorder. *Frontiers in Psychology*, 12, 708557. DOI: 10.3389/fpsyg.2021.708557

Kruttschnitt, C. (2013). Gender and crime. *Annual review of sociology*, 39, 291-308. DOI: 10.1146/annurev-soc-071312-145605

Kruttschnitt, C., Joosen, K., & Bijleveld, C. (2019). Research note: Re-examining the gender responsive approach to female offending and its basis in the pathways literature. *Journal of Offender Rehabilitation*, 58(6), 485-499. DOI: 10.1080/10509674.2019.1621415

Larroulet, P., Droppelmann, C., Del Villar, P., Daza, S., Figueroa, A., & Osorio, V. (2020). Who is transitioning out of prison? Characterising female offenders and their needs in Chile. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 9(1), 112. DOI:10.5204/ijcjsd.v9i1.1467

Laub, J. H., & Sampson, R. J. (1993). Turning points in the life course: Why change matters to the study of crime. *Criminology*, 31(3), 301-325. DOI: 10.1111/j.1745-9125.1993.tb01132.x

Lauritsen, J. L., Heimer, K., & Lynch, J. P. (2009). Trends in the gender gap in violent offending: New evidence from the National Crime Victimization Survey. *Criminology*, 47(2), 361-399. DOI: 10.1111/j.1745-9125.2009.00149.x

Lawing, K., Frick, P. J., & Cruise, K. R. (2010). Differences in offending patterns between adolescent sex offenders high or low in callous—unemotional traits. *Psychological Assessment*, 22(2), 298–305. <https://doi.org/10.1037/a0018707>

Leigh-Hunt, N., & Perry, A. (2015). A systematic review of interventions for anxiety, depression, and PTSD in adult offenders. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 59(7), 701-725. DOI: 10.1177/0306624X13519241

Leshem, R., & Weisburd, D. (2019). Epigenetics and hot spots of crime: Rethinking the relationship between genetics and criminal behavior. *Journal of contemporary criminal justice*, 35(2), 186-204. DOI: 10.1177/104398621982892

Leve, L. D., & Chamberlain, P. (2004). Female juvenile offenders: Defining an early-onset pathway for delinquency. *Journal of Child and Family Studies*, 13, 439-452.

Leve, L. D., & Chamberlain, P. (2007). A randomized evaluation of Multidimensional Treatment Foster Care: Effects on school attendance and homework completion in juvenile justice girls. *Research on Social Work Practice*, 17(6), 657-663. DOI: 10.1177/1049731506293971

Leve, L. D., Fisher, P. A., & Chamberlain, P. (2009). Multidimensional treatment foster care as a preventive intervention to promote resiliency among youth in the child welfare system. *Journal of personality*, 77(6), 1869-1902. DOI: 10.1111/j.1467-6494.2009.00603.x

Leve, L. D., Chamberlain, P., & Reid, J. B. (2005). Intervention outcomes for girls referred from juvenile justice: Effects on delinquency. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73(6), 1181–1184. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.73.6.1181>

Ling, S., Raine, A., Yang, Y., Schug, R. A., Portnoy, J., & Ho, M. H. R. (2019). Increased frontal lobe volume as a neural correlate of gray-collar offending. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 56(2), 303-336. DOI: 10.1177/0022427818802

Ling, S., Umbach, R., & Raine, A. (2019). Biological explanations of criminal behavior. *Psychology, Crime & Law*, 25(6), 626-640. DOI: 10.1080/1068316X.2019.1572753

Littell, J. H., Pigott, T. D., Nilsen, K. H., Green, S. J., & Montgomery, O. L. (2021). Multisystemic Therapy for social, emotional, and behavioural problems in youth age 10 to 17: An updated systematic review and meta- analysis. *Campbell Systematic Reviews*, 17(4), e1158. DOI: 10.1002/cl2.1158

Littell, J. H., Popa, M., & Forsythe, B. (2005). Multisystemic therapy for social, emotional, and behavioral problems in youth aged 10–17. *Campbell Systematic Reviews*, 1(1), 1-63. DOI: 10.4073/csr.2005.1

Liu, L., & Visher, C. A. (2019). The crossover of negative emotions between former prisoners and their family members during reunion: A test of general strain theory. *Journal of Offender Rehabilitation*, 58(7), 567-591. DOI: 10.1080/10509674.2019.1635243

Loeber, R. E., Farrington, D. P., Stouthamer-Loeber, M. E., & White, H. R. E. (2008). *Violence and serious theft: Development and prediction from childhood to adulthood*. Routledge/Taylor & Francis Group.

Loeber, R., & Keenan, K. (1994). Interaction between conduct disorder and its comorbid conditions: Effects of age and gender. *Clinical Psychology Review*, 14, 497–523. DOI: 10.1016/0272-7358(94)90015-9

Lord, W. D., Boudreaux, M. C., Jarvis, J. P., Waldvogel, J., & Weeks, H. (2002). Comparative patterns in life course victimization: Competition, social rivalry, and predatory tactics in child homicide in the United States. *Homicide studies*, 6(4), 325-347. DOI: 10.1177/108876702237343

Lyons, J. S., Royce Baerger, D., Quigley, P., Erlich, J., & Griffin, E. (2001). Mental health service needs of juvenile offenders: A comparison of detention, incarceration, and treatment settings. *Children's Services: Social Policy, Research, and Practice*, 4(2), 69-85. DOI: 10.1207/S15326918CS0402_2

Ljubičić, M. (2006). Kretanje maloljetnog prestupništva u Srbiji u periodu 1980-2004: interpretacija zvaničnih statističkih podataka o nekim osobinama maloljetnika osuđena za krivična djela u svjetlu socioloških teorija. *Sociološki pregled*, 40(4), 589-13.

Main, M., & Solomon, J. (1990). Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation. In: M. Greenberg, D. Cicchetti, & M. Cummings (eds.). *Attachment in the preschool years: Theory, research, and intervention*, 1, 121-160. The University of Chicago Press

Malda- Castillo, J., Browne, C., & Perez- Algorta, G. (2019). Mentalization-based treatment and its evidence- base status: A systematic literature review. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 92(4), 465-498. DOI: 10.1111/papt.12195

Mallicoat, S. L. (2011). *Women and crime: A text/reader (Vol. 10)*. Sage.

Malvaso, C. G., Cale, J., Whitten, T., Day, A., Singh, S., Hackett, L., ... & Ross, S. (2022). Associations between adverse childhood experiences and trauma among

young people who offend: A systematic literature review. *Trauma, Violence, & Abuse*, 23(5), 1677-1694. DOI: 10.1177/1524838021101313

Maniglio, R. (2009). Severe mental illness and criminal victimization: a systematic review. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 119(3), 180-191. DOI: 10.1111/j.1600-0447.2008.01300.x

Mariz, C., Cruz, O. S., & Moreira, D. (2022). The influence of environmental and genetic factors on the development of psychopathy: A systematic review. *Aggression and violent behavior*, 62, 101715. DOI: 10.1016/j.avb.2021.101715

Marshall, W. L., Lynam, D. M., Geris, A. S., & O'Brien, M. D. (2011). *Rehabilitating sexual offenders: A strength-based approach*. American Psychological Association.

Marvin, R. S., & Britner, P. (2008). Normative development: The ontogeny of attachment. In: J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, 269-294. New York: Guilford Press

Masten, A. S., & Coatsworth, J. D. (1998). The development of competence in favorable and unfavorable environments: Lessons from research on successful children. *American Psychologist*, 53(2), 205–220. DOI: 10.1037/0003-066X.53.2.205

Matthews, J. K., Mathews, R., & Speltz, K. (1991). Female sexual offenders: A typology. In M. Q. Patton (Ed.), *Family sexual abuse: Frontline research and evaluation* (pp. 199–219). Newbury Park, CA: Sage

Matychuk, A. (2019). *Boulachanis v Canada: Transgender Inmate Moved to Women's Prison*. University of Calgary Faculty of Law, available online at <https://ablawg.ca/2019/07/15/boulachanis-v-canada-transgender-inmate-moved-to-womens-prison/> (accessed Feb 2021).

McCord, J. (1979). Some child-rearing antecedents of criminal behavior in adult men. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37(9), 1477–1486. DOI: 10.1037/0022-3514.37.9.1477

McCown, W. G., Johnson, J. L., & Shure, M. B. (eds.). (1993). *The impulsive client: theory, research and treatment*. American Psychological Association, Washington, D.C

McDonough-Caplan, H. M., & Beauchaine, T. P. (2018). Conduct disorder: a neurodevelopmental perspective. In: Martel, M. (ed). *Developmental pathways to disruptive, impulse-control, and conduct disorders* p. 53–89. London: Academic/Elsevier Inc.;

McKee, L., Roland, E., Coffelt, N., Olson, A. L., Forehand, R., Massari, C., et al. (2007). Harsh discipline and child problem behaviors: the roles of positive parenting and gender. *J Fam Violence*, 22:187–96. DOI: 10.1007/s10896-007-9070-6

McKeown, A., & Harvey, E. (2018). Violent women: treatment approaches and psychodynamic considerations. *Journal of Criminological Research, Policy and Practice*, 4(2), 124-135. DOI 10.1108/JCRPP-08-2017-0025

McLeod, D. A. (2015). Female offenders in child sexual abuse cases: A national picture. *Journal of child sexual abuse*, 24(1), 97-114. DOI: 10.1080/10538712.2015.978925

Mersky, J. P., Topitzes, J., & Reynolds, A. J. (2013). Impacts of adverse childhood experiences on health, mental health, and substance use in early adulthood: A cohort study of an urban, minority sample in the US. *Child abuse & neglect*, 37(11), 917-925. DOI: 10.1016/j.chiabu.2013.07.011

Mestre, J. M. †, Taubner, S. †, Henriques, M., Ramos, S., Mota, C., Heinonen, E., ... & Protić, S. † (2022). Theories of change and mediators of psychotherapy effectiveness in adolescents with externalizing problems: a systematic review. *Frontiers in Psychiatry*, 12: 730921 DOI: 10.3389/fpsy.2021.730921

Midgley, N., Sprecher, E. A., & Slead, M. (2021). Mentalization-Based Interventions for Children Aged 6-12 and Their Carers: A Narrative Systematic Review. *Journal of Infant, Child, and Adolescent Psychotherapy*, 20(2), 169-189. DOI: 10.1080/15289168.2021.1915654

Miller, J., & Mullins, C. W. (2009). Feminist theories of girls' delinquency. In M. A. Zahn (Ed.), *The delinquent girl*. 30-49. Philadelphia: Temple University Press.

Milojević, S. & Banjac, S. (2015). *Is Studying Psychology Associated With Implicit Theories About The Causes Of Delinquency?*. 11th Conference “Days of applied psychology”, Niš, Serbia

Milojević, S. (2015). Affect regulation in delinquents: characteristics and chance for psychological interventions. In: M. Hughson & Z. Stevanović (eds.). *Crime and Society in Serbia - challenges of social disintegration, social regulation and environmental protection* (pp. 151-170). Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade.

Milojević, S., & Banjac, S. (2014). Specifičnosti emocionalnog života maloletnih prestupnica. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 33(1), 29-43.

Milojević, S., & Dimitrijević, A. (2014). Empathic capacity of delinquent convicted minors. *Psihologija*, 47(1), 65-79. doi: 10.2298/PSI1401065M

Milojević, S., & Dimitrijević, A. (2012). Socioemocionalni model maloletničke delinkvencije i njegove praktične implikacije. *Engrami*, 34(4), 71-85.

Milojević, S., & Dimitrijević, A. (2014). Empathic capacity of delinquent convicted minors. *Psihologija*, 47(1), 65-79.

Milojević, S., Altaras Dimitrijević, A., Jolić Marjanović, Z., & Dimitrijević, A. (2016). Bad past, gloomy future: The trait emotional intelligence profile of juvenile offenders. *Personality and Individual Differences*, 94, 295-298. <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2016.01.040>

Milojević, S., Banjac, S., & Želeskov Đorić, J. (2015). Implicit theories about causes of delinquency. In: I. Stevanović (ed.). *Juveniles as perpetrators and victims of crimes and offenses*. (pp. 323-332). Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade. – in Serbian

Mirić, J. i Dimitrijević A. (2006). Poreklo i priroda vezanosti. U: J. Mirić i A. Dimitrijević (ur.). *Afektivno vezivanje, zbornik 7*, 10-34. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Mitchell, A.S., & Black, M.J. (1995). *Freud and beyond*. The History of Modern Psychoanalytic Thought. BasicBooks.

Moffitt, T. E. (2005). The New Look of Behavioral Genetics in Developmental Psychopathology: Gene-Environment Interplay in Antisocial Behaviors. *Psychological Bulletin*, 131(4), 533–554. DOI: 10.1037/0033-2909.131.4.533

Moffitt, T. E. (Ed.). (2001). *Sex differences in antisocial behaviour: Conduct disorder, delinquency, and violence in the Dunedin Longitudinal Study*. Cambridge University Press.

Moffitt, T. E. (1993). “Life-course-persistent” and “Adolescence-limited” Antisocial behavior: A Developmental Taxonomy. *Psychological Review*, 100, 674-701.

Möller, C., Falkenström, F., Holmqvist Larsson, M., & Holmqvist, R. (2014). Mentalizing in young offenders. *Psychoanalytic Psychology*, 31(1), 84–99. DOI: 10.1037/a0035555

Moore, J. W., & Hagedorn, J. (2001). *Female gangs: A focus on research*. Washington, DC: US Department of Justice, Office of Justice Programs, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.

Moore, S. E., Norman, R. E., Suetani, S., Thomas, H. J., Sly, P. D., & Scott, J. G. (2017). Consequences of bullying victimization in childhood and adolescence: A systematic review and meta-analysis. *World journal of psychiatry*, 7(1), 60-76. doi: 10.5498/wjp.v7.i1.60

Morash, M., & Schram, P. J. (2002). *The prison experience: Special issues of women in prison*. Waveland Press.

Morgan, J., & Hawton, K. (2004). Self-reported suicidal behavior in juvenile offenders in custody: Prevalence and associated factors. *Crisis*, 25(1), 8-11. DOI: 10.1027/0227-5910.25.1.8

Morgan, R. D., & Flora, D. B. (2002). Group psychotherapy with incarcerated offenders: A research synthesis. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 6(3), 203–218. DOI: 10.1037/1089-2699.6.3.203

Negele, A., Kaufhold, J., Kallenbach, L., & Leuzinger-Bohleber, M. (2015). Childhood trauma and its relation to chronic depression in adulthood. *Depression Research and Treatment*, 2015, 650804. doi: 10.1155/2015/650804

Newbury-Helps, J., Feigenbaum, J., & Fonagy, P. (2017). Offenders with antisocial personality disorder display more impairments in mentalizing. *Journal of personality disorders*, 31(2), 232-255. DOI: 10.1521/pedi_2016_30_246

Nigg, J. T., Glass, J. M., Wong, M. M., Poon, E., Jester, J. M., Fitzgerald, H. E., Puttler, L. I., Adams, K. M., & Zucker, R. A. (2004). Neuropsychological Executive Functioning in Children at Elevated Risk for Alcoholism: Findings in Early Adolescence. *Journal of Abnormal Psychology*, 113(2), 302–314. DOI: 10.1037/0021-843X.113.2.302

Nikolić-Ristanović, V., & Konstantinović Vilić, S. (2018). *Kriminologija*. Prometej.

Novaco, R. W. (2020). Anger treatment with violent offenders. In J. S. Wormith, L. A. Craig, & T. E. Hogue (Eds.), *The Wiley handbook of what works in violence risk management: Theory, research and practice* (pp. 385–397). Wiley.

Nuytiens, A., & Christiaens, J. (2016). Female pathways to crime and prison: Challenging the (US) gendered pathways perspective. *European Journal of Criminology*, 13(2), 195-213. DOI: 10.1177/1477370815608879

Ogden, T., & Amlund-Hagen, K. (2008). Treatment effectiveness of parent management training in Norway: a randomized controlled trial of children with conduct problems. *J Consult Clin Psychol*, 76:607–621. doi:10.1037/0022-006X.76.4.607

Ogden, T., & Hagen, K. A. (2009). What works for whom? Gender differences in intake characteristics and treatment outcomes following multisystemic therapy. *Journal of Adolescence*, 32(6), 1425-1435. DOI: 10.1016/j.adolescence.2009.06.006

Ogilvie, B. A. (2004). *Mother-daughter incest: A guide for helping professionals*. Routledge.

Olsson, T. M., Långström, N., Skoog, T., Andrée Löfholm, C., Leander, L., Brolund, A., Ringborg, A., Nykänen, P., Syversson, A., & Sundell, K. (2021). Systematic review and meta-analysis of noninstitutional psychosocial interventions to prevent juvenile criminal recidivism. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 89(6), 514–527. DOI: 10.1037/ccp0000652

Palumbo, S., Mariotti, V., Iofrida, C., & Pellegrini, S. (2018). Genes and aggressive behavior: epigenetic mechanisms underlying individual susceptibility to aversive environments. *Frontiers in behavioral neuroscience*, 12, 117. DOI: 10.3389/fnbeh.2018.00117

Papalia, N., Spivak, B., Daffern, M., & Ogloff, J. R. (2019). A meta-analytic review of the efficacy of psychological treatments for violent offenders in correctional and forensic mental health settings. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 26(2), e12282. DOI: 10.1111/cpsp.12282

Papapietro, D., & Adshead, G. (2017). Forensic Psychotherapy: Psychodynamic Therapy with Offenders in Griffith, E. E. H., Norko, M. A., Buchanan, A., Baranoski, M. V., Zonana, H. V. (eds): *Bearing Witness to Change - Forensic Psychiatry and Psychology Practice*, , pp. 239-240. CRC Press, Taylor & Francis Group, Boca Raton, USA.

Pasko, L., & Chesney-Lind, M. (2016). Running the gauntlet: Understanding commercial sexual exploitation and the pathways perspective to female offending. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 2, 275-295.

Patterson, G. R. (1982). *Coercive family process*. Castilia; Eugene.

Patterson, G. R. (2016). Coercion theory: The study of change. In T. J. Dishion & J. J. Snyder (Eds.), *The Oxford handbook of coercive relationship dynamics* (pp. 7–22). New York, NY: Oxford University Press.

Patton, G. C., Sawyer, S. M., Santelli, J. S., Ross, D. A., Aff, R., Allen, N. B., Arora, M., Azzopardi, P., Baldwin, W., Bonell, C., Kakuma, R., Kennedy, E., Mahon, J., McGovern, T., Mokdad, A. H., Patel, V., Petroni, S., Reavley, N., Taiwo, K., & Viner, R. M. (2016). Our future: a Lancet commission on adolescent health and wellbeing. *The Lancet* 387(10036):2423–2478. DOI: 10.1016/S0140-6736(16) 00579-1

Perry, A. E., Neilson, M., Martyn-St James, M., Glanville, J. M., Woodhouse, R., & Hewitt, C. (2015). Interventions for female drug-using offenders (Review). *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 2015, 1–99. DOI: 10.1002/14651858. CD010910.pub2

Peskin, M., Yang, Y., & Raine, A. (2021). 11 The Developmental Evidence Base: Neurobiological Research. *Forensic Psychology*, 221.

Petrosino, A., Turpin-Petrosino, C., & Buehler, J. (2003). “Scared Straight” and other juvenile awareness programs for preventing juvenile delinquency. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 589, 41–62.

Poole, L., Whittle, S., & Stephens, P. (2002). Working with transgendered and transsexual people as offenders in the probation service. *Probation Journal*, 49(3), 227-232.

Portnoy, J., Raine, A., Chen, F. R., Pardini, D., Loeber, R., & Jennings, J. R. (2014). Heart rate and antisocial behavior: The mediating role of impulsive sensation seeking. *Criminology: An interdisciplinary Journal*, 52, 292–311. DOI: 10.1111/1745-9125.12038

Pratt, T. C., Cullen, F. T., Blevins, K. R., Daigle, L., & Unnever, J. D. (2002). The relationship of attention deficit hyperactivity disorder to crime and delinquency: A meta-analysis. *International Journal of Police Science & Management*, 4(4), 344-360. DOI: 10.1350/ijps.4.4.344.10873

Price, J. M., Chamberlain, P., Landsverk, J., & Reid, J. (2009). KEEP foster-parent training intervention: Model description and effectiveness. *Child & Family Social Work*, 14(2), 233-242. DOI: 10.1111/j.1365-2206.2009.00627.x

Prior V & Glaser D. (2006). *Understanding Attachment and Attachment Disorders. Theory, Evidence and Practice*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Protić, S. (2018). Mentalization of trauma in juvenile offenders. In: A. Hamburger (ed.). *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memory*. (pp. 213-222). Routledge

Protić, S. (2020). Drug prevention programs for adolescents: what did we learn in the last 20 years? In: I. Stevanovic (ed). *Drugs and Drug Addiction: Legal, Criminological, Sociological and Medical Issues*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Protić, S., Dimitrijević, A., Starčević, V., Erić, Lj. (2018). Istraživanje procesa i ishoda psihoterapije. U: A. Dimitrijević & Lj. Erić (Ur.). *Psihoterapija*. Clío, Beograd

Protić, S., Wittmann, L., Taubner, S., & Dimitrijević, A. (2020). Differences in attachment dimensions and reflective functioning between traumatized juvenile offenders and maltreated non-delinquent adolescents from care services. *Child Abuse & Neglect*, *103*, 104420. DOI: 10.1016/j.chiabu.2020.104420

Protić, S., Wittmann, L., Taubner, S., Saliba, A., Heinonen, E., Stepisnik, T., & Mestre, J. (in press). Mediators of change in trauma-focused psychotherapy with adolescents and young adults – a systematic review. *Trauma, Violence, & Abuse*.

Raine, A. (2018b). The neuromoral theory of antisocial, violent, and psychopathic behavior. *Psychiatry Research*. doi: 10.1016/j.psychres.2018.11.025

Raine, A. (2018a). Antisocial Personality as a Neurodevelopmental Disorder. *Annu Rev Clin Psychol*, *14*:259-289 <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-050817-084819>.

Raine, A., Moffitt, T. E., Caspi, A., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M., & Lynam, D. (2005). Neurocognitive Impairments in Boys on the Life-Course Persistent Antisocial Path. *Journal of Abnormal Psychology*, *114*(1), 38–49. DOI: 10.1037/0021-843X.114.1.38

Resick, P. A., Galovski, T. E., Uhlmansiek, M. O. B., Scher, C. D., Clum, G. A., & Young-Xu, Y. (2008). A randomized clinical trial to dismantle components of cognitive processing therapy for posttraumatic stress disorder in female victims of interpersonal violence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *76*(2), 243–258. doi:10.1037/0022-006X.76.2.243

Reynolds, K. (2016). *Juvenile Prostitution: An Exploration in Gendered Theory (Tesis de maestría)*. Bridgewater State University, Massachusetts..

Rhoden, M. A., Macgowan, M. J., & Huang, H. (2019). A systematic review of psychological trauma interventions for juvenile offenders. *Research on Social Work Practice*, *29*(8), 892-909. DOI: 10.1177/104973151880657

Roe-Sepowitz, D. E. (2012). Juvenile entry into prostitution: The role of emotional abuse. *Violence against women*, *18*(5), 562-579. DOI: 10.1177/1077801212453140

- Rosenfeld, R., & Messner, S. F. (2013). *Crime and the Economy*. Sage.
- Routh, D., Abess, G., Makin, D., Stohr, M. K., Hemmens, C., & Yoo, J. (2017). Transgender inmates in prisons: A review of applicable statutes and policies. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 61(6), 645-666. DOI: 10.1177/0306624X1560374
- Sahota, K. K. (2020). Transgender sex offenders: gender dysphoria and sexual offending. *Journal of Criminological Research, Policy and Practice*, 6(3), 255-267. DOI: 10.1108/JCRPP-03-2020-0031
- Salem, B. E., Nyamathi, A., Idemudia, F., Slaughter, R., & Ames, M. (2013). At a crossroads: Reentry challenges and healthcare needs among homeless female ex-offenders. *Journal of forensic nursing*, 9(1), 14-22. DOI: 10.1097/JFN.0b013e31827a1e9d
- Salisbury, E. J., & Van Voorhis, P. (2009). Gendered pathways: A quantitative investigation of women probationers' paths to incarceration. *Criminal justice and behavior*, 36(6), 541-566. DOI: 10.1177/0093854809334076
- Sampson, R. J., & Laub, J. H. (1993). Crime in the making: Pathways and turning points through life. *Crime & Delinquency*, 39(3), 396-396. DOI: 10.1177/0011128793039003010
- San Juan, C., Ocáriz, E., & De la Cuesta, J. L. (2007). Evaluación de las medidas en medio abierto del plan de justicia juvenil de la Comunidad Autónoma del País Vasco [Evaluation of the measures in the open environment of the juvenile justice plan of the Autonomous Community of the Basque Country]. *Boletín Criminológico*, 13(96), 1-4. DOI: 10.24310/Boletin-criminologico.2007.v13i.8760
- Saradjian, J. (2010). Understanding the prevalence of female- perpetrated sexual abuse and the impact of that abuse on victims. *Female sexual offenders: Theory, assessment and treatment*, 9-30. DOI:10.1002/9780470666715
- Savić, M., & Knežić, B. (2019). Podrška osuđenicama: pogled iznutra. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 38(3), 7-24

Schore, A. N. (2003). *Affect Regulation and the Repair of the Self*. New York: W. W. Norton & Company.

Schwarzer, N. H., Nolte, T., Fonagy, P., & Gingelmaier, S. (2021). Mentalizing mediates the association between emotional abuse in childhood and potential for aggression in non-clinical adults. *Child Abuse & Neglect*, 115, 105018. DOI: 10.1016/j.chiabu.2021.105018

Sigmarsdóttir M, Thorlaciús Ö, Guðmundsdóttir EV, DeGarmo DS (2014) Treatment effectiveness of PMTO for children's behavior problems in Iceland: child outcomes in a nationwide randomized controlled trial. *Fam Process*. doi:10.1111/famp.12109Return

Silverthorn, P., & Frick, P. J. (1999). Developmental pathways to antisocial behavior: The delayed-onset pathway in girls. *Development and Psychopathology*, 11(1), 101-126. DOI: 10.1017/S0954579499001972

Simpson, JA., & Belsky, J. (2008). Attachment Theory within a Modern Evolutionary Framework. In: J. Cassidy & PR. Shaver (eds.). *Handbook of Attachment Theory, Research, and Clinical Applications*, 131-58. New York: The Guilford Press.

Sinclair, D., Purves-Tyson, T. D., Allen, K. M., & Weickert, C. S. (2014). Impacts of stress and sex hormones on dopamine neurotransmission in the adolescent brain. *Psychopharmacology*, 231, 1581-1599.

Skinner, G. C., & Farrington, D. P. (2020). A systematic review and meta-analysis of offending versus suicide in community (non-psychiatric and non-prison) samples. *Aggression and violent behavior*, 52, 101421. DOI: 10.1016/j.avb.2020.101421

Sklyarov, O. (2020). *The Impact of Adverse Childhood Experiences on Attachment and Mentalization in Sex Offenders (Doctoral dissertation, George Fox University)*.

Smith, D. K., & Saldana, L. (2013). Trauma, delinquency, and substance use: Co-occurring problems for adolescent girls in the juvenile justice system. *Journal of child & adolescent substance abuse*, 22(5), 450-465. DOI: 10.1080/1067828X.2013.788895

Smith, D. K., Chamberlain, P., & Deblinger, E. (2012). Adapting Multidimensional Treatment Foster Care for the treatment of co-occurring trauma and delinquency in adolescent girls. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 5, 224-238.

Smith, N. (2012). Body issues: The political economy of male sex work. *Sexualities*, 15, 586–603. doi:10.1177/1363460712445983

Snyder, H.N. (2012). Arrests in the United States, 1990-2010. Bureau of Justice Statistics. Dostupno na: <http://www.bjs.gov/content/pub/pdf/aus9010.pdf>.

Stahl, A. L., & Coontz, P. (2012). Juvenile assault arrestees and their incidents: Same and opposite gender relationships. In S. Miller-Johnson, L. D. Leve, & P. K. Kerig (Eds.), *Delinquent girls: Contexts, relationships, and adaptation* (pp. 57–79). New York, NY: Springer.

Stams, G. J., Brugman, D., Deković, M., Van Rosmalen, L., Van Der Laan, P., & Gibbs, J. C. (2006). The moral judgment of juvenile delinquents: A meta-analysis. *Journal of abnormal child psychology*, 34, 692-708.

Statistics New Zealand. (2020). Children and young people charged in court - Most serious offence calendar year. <http://nzdotstat.stats.govt.nz/wbos/Index.aspx?DataSetCode=TABLECODE7361>

Steffensmeier, D. J., & Allan, E (1996). Gender and Crime: Toward a Gendered Theory of Female Offending. *Annual Review of Sociology*, 22, 459–487. DOI: 10.1146/annurev.soc.22.1.459

Steffensmeier, D., Schwartz, J., Zhong, H., & Ackerman, J. (2005). An assessment of recent trends in girls' violence using diverse longitudinal sources: is the gender gap closing? *Criminology*, 43(2), 355-406. DOI: 10.1111/j.0011-1348.2005.00011.x

Steffensmeier, D., Zhong, H., Ackerman, J., Schwartz, J., & Agha, S. (2006). Gender gap trends for violent crimes, 1980 to 2003: A UCR-NCVS comparison. *Feminist Criminology*, 1(1), 72-98. DOI: 10.1177/1557085105283953

Steiner, H., Garcia, I. G., & Matthews, Z. (1997). Posttraumatic stress disorder in incarcerated juvenile delinquents. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 36(3), 357-365. DOI: 10.1097/00004583-199703000-00014

Stevanović, I., Batricević, A., & Milojević, S. (2016). What to expect after juvenile correctional institution? Recidivism or reintegration. In: I. Stevanović (ed.). *Criminal and Misdemeanor Sanctions and Measures: Imposing, Enforcement and Conditional Release*, (pp. 307-319). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Stevanović, I., Mededović, J., Petrović, B., & Vujčić, N. (2018). *Ekspertska istraživanje i analiza povrata u Republici Srbiji*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Stoltenborgh, M., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Van Ijzendoorn, M. H. (2013). The neglect of child neglect: a meta-analytic review of the prevalence of neglect. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 48, 345-355.

Stoner, J. E., & Cramer, R. J. (2019). Sexual violence victimization among college females: A systematic review of rates, barriers, and facilitators of health service utilization on campus. *Trauma, Violence, & Abuse*, 20(4), 520-533. DOI: 10.1177/1524838017721245

Taubner, S., & Hauschild, S. (2021). Conduct disorder—working with externalising behavioural problems in teens and their families. In: T. Rossouw, M. Wiwe, I. Vrouva. (eds). *Ment Treat Adolesc A Pract Treat Guid* pp 136–150. Routledge, London

Taubner, S., & Curth, C. (2013). Mentalization mediates the relation between early traumatic experiences and aggressive behavior in adolescence. *Psihologija*, 46(2), 177-192.

Taubner S., Hauschild S., Kasper L., Kaess M., Sobanski E., Gablonski T.-C., Schröder-Pfeifer P., Volkert J. (2021). Mentalization-based treatment for adolescents with conduct disorder (MBT-CD): protocol of a feasibility and pilot study. *Pilot and Feasibility Studies*, 7(1), 1-10.

Taubner, S., Saliba, A., Heinonen, E., Protić, S., Volkert, J., Adler, A., ... & Sales, C. M. (2023). Mediators and theories of change in psychotherapy with

adolescents: a systematic review. *European child & adolescent psychiatry*, <https://doi.org/10.1007/s00787-023-02186-9>

Taubner, S., White, L. O., Zimmermann, J., Fonagy, P., & Nolte, T. (2013). Attachment-related mentalization moderates the relationship between psychopathic traits and proactive aggression in adolescence. *Journal of abnormal child psychology*, 41, 929-938. DOI: 10.1007/s10802-013-9736-x

Tharshini, N. K., Ibrahim, F., Kamaluddin, M. R., Rathakrishnan, B., & Che Mohd Nasir, N. (2021). The link between individual personality traits and criminality: a systematic review. *International journal of environmental research and public health*, 18(16), 8663. DOI: 10.3390/ijerph18168663

Thijssen, J., Vink, G., Muris, P., & de Ruiter, C. (2017). The effectiveness of parent management training—Oregon model in clinically referred children with externalizing behavior problems in The Netherlands. *Child Psychiatry & Human Development*, 48, 136-150.

Trägårdh, K., Nilsson, T., Granath, S., & Sturup, J. (2016). A time trend study of Swedish male and female homicide offenders from 1990 to 2010. *International Journal of forensic mental health*, 15(2), 125-135. DOI: 10.1080/14999013.2016.1152615

Tripodi, S. J., & Bender, K. (2011). Substance abuse treatment for juvenile offenders: A review of quasi-experimental and experimental research. *Journal of Criminal Justice*, 39(3), 246-252. DOI: 10.1016/j.jcrimjus.2011.02.007

Twemlow, S. W. & Fonagy, P. (2006). Transforming Violent Social Systems into Non-Violent Mentalizing Systems: An Experiment in Schools. In: J. G. Allen & P. Fonagy. (eds.). *Handbook of Mentalization-Based Treatment*, 289-306. John Wiley & Sons, Ltd.

UNHCR. (2016). *Global Trends: Forced Displacement in 2015*. Geneva: UNHCR

Van IJzendoorn, M.H. (1995). Adult Attachment Representations, Parental Responsiveness, and Infant Attachment: A meta-analysis on the Predictive Validity of the Adult Attachment Interview. *Psychological Bulletin*, 117, 387–403. DOI: 10.1037/0033-2909.117.3.387

Van IJzendoorn, M. H. (1997). Attachment, Emergent Morality, and Aggression: Toward a Developmental Socio-emotional Model of Antisocial Behaviour. *International Journal of Behavioral Development*, 21(4), 703-27.

Van IJzendoorn, M. H., & Zwart-Woudstra, H. A. (1995). Adolescents' Attachment Representations and Moral Reasoning. *Journal of Genetic Psychology*, 156, 359–72. DOI: 10.1080/00221325.1995.9914829

Vanwesenbeeck, I. (2013). Prostitution push and pull: Male and female perspectives. *Journal of Sex Research*, 50(1), 11-16. DOI: 10.1080/00224499.2012.696285

Vermeiren, R. (2003). Psychopathology and delinquency in adolescents: a descriptive and developmental perspective. *Clinical Psychology Review*, 23(2), 277-318. DOI: 10.1016/S0272-7358(02)00227-1

Viding, E., & Kimonis, E. R. (2018). Callous–unemotional traits. In C. J. Patrick (Ed.), *Handbook of psychopathy* (pp. 144–164). The Guilford Press.

Viding, E., & McCrory, E. J. (2018). Understanding the development of psychopathy: progress and challenges. *Psychological Medicine*, 48(4), 566-577. DOI: 10.1017/S0033291717002847

Villanueva, L., Valero-Moreno, S., Cuervo, K., & Prado Gascó, V. J. (2019). Sociodemographic variables, risk factors, and protective factors contributing to youth recidivism. *Psicothema*, 31 (2), 128-133 doi: 10.7334/psicothema2018.257

Volkert J, Taubner S, Barkauskiene R, Mestre JM, Sales CMD, Thiele V, Saliba A, Protić S, Adler A, Conejo-Cerón S,...& Heinonen E. (2021). Mediators and theories of change in psychotherapy for young people with personality disorders: a systematic review protocol. *Frontiers in Psychology*, 12: 703095. DOI: 10.3389/fpsyg.2021.703095

Volkert, J., Hauschild, S., & Taubner, S. (2019). Mentalization-based treatment for personality disorders: efficacy, effectiveness, and new developments. *Current Psychiatry Reports*, 21, 1-12.

von Sydow, K., Beher, S., Schweitzer, J., & Retzlaff, R. (2010). The efficacy of systemic therapy with adult patients: a meta-content analysis of 38 randomized controlled trials. *Fam Process*. 49:457–85. doi: 10.1111/j.1545-5300.2010.01334.x

von Sydow, K., Retzlaff, R., Beher, S., Haun, M. W., Schweitzer, J. (2013). The efficacy of systemic therapy for childhood and adolescent externalizing disorders: a systematic review of 47 RCT. *Fam Process*, 52:576–618. doi: 10.1111/famp.12047

Vujičić, N. (2020). Stanje i tendencije kriminaliteta maloletnika u Republici Srbiji. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 1, 81-94.

Wade, D., Varker, T., Kartal, D., Hetrick, S., O'Donnell, M., & Forbes, D. (2016). Gender difference in outcomes following trauma-focused interventions for posttraumatic stress disorder: Systematic review and meta-analysis. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 8, 356–364. doi:10.1037/tra0000110

Wakschlag, L. S., Pickett, K. E., Cook Jr, E., Benowitz, N. L., & Leventhal, B. L. (2002). Maternal smoking during pregnancy and severe antisocial behavior in offspring: a review. *American journal of public health*, 92(6), 966-974.

Wang, T., & Stamatel, J. P. (2019). Cross-national differences in female offending and criminal justice processing. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 43(3), 219-239. DOI: 10.1080/01924036.2018.1558082

Wangari, R., Baseke, R., Wong, E., Johnson, N., Osborn, T. L., & Wasanga, C. (2022). Mental Health Interventions in the Juvenile Justice System: A Scoping Review.

Ward, T., & Keenan, T. (1999). Child molesters' implicit theories. *Journal of interpersonal violence*, 14(8), 821-838.

Wattanaporn, K. A., & Holtfreter, K. (2014). The impact of feminist pathways research on gender-responsive policy and practice. *Feminist Criminology*, 9(3), 191-207. DOI: 10.1177/1557085113519491

Weber, L., Kamp-Becker, I., Christiansen, H., & Mingeback, T. (2019). Treatment of child externalizing behavior problems: a comprehensive review and meta-meta-analysis on effects of parent-based interventions on parental characteristics. *Eur Child Adolesc Psychiatry*, 28:1025–36. doi: 10.1007/s00787-018-1175-3

Weijers, J., Ten Kate, C., Viechtbauer, W., Rampaart, L. J. A., Eurelings, E. H. M., & Selten, J. P. (2021). Mentalization-based treatment for psychotic disorder: a rater-

blinded, multi-center, randomized controlled trial. *Psychological medicine*, 51(16), 2846-2855. DOI: 10.1017/S0033291720001506

Weinfeld, N. S., Sroufe, L. A., Egeland, B., & Carlson, E. (2008). Individual differences in infant-caregiver attachment: Conceptual and empirical aspects of security. In: J. Cassidy & P. R. Shaver (eds.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications*, 78-101. New York: Guilford Press

Weitzer, R. (2005). New directions in research on prostitution. *Crime, Law and Social Change*, 43, 211-235. DOI: 10.1007/s10611-005-1735-6

West, S. G., Friedman, S. H., & Kim, K. D. (2011). Women accused of sex offenses: A genderbased comparison. *Behavioral Sciences & the Law*, 29, 728-740. doi:10.1002/bsl.1007

Widom, C. S., & Kuhns, J. B. (1996). Childhood victimization and subsequent risk for promiscuity, prostitution, and teenage pregnancy: a prospective study. *American journal of public health*, 86(11), 1607-1612.

Wijkman, M., Bijleveld, C., & Hendriks, J. (2010). Women don't do such things! Characteristics of female sex offenders and offender types. *Sexual Abuse*, 22(2), 135-156. DOI: 10.1177/1079063210363826

Wijkman, M., Weerman, F., Bijleveld, C., & Hendriks, J. (2015). Group sexual offending by juvenile females. *Sexual Abuse*, 27(3), 335-356. DOI: 10.1177/1079063214561685

Williams, K. S., & Bierie, D. M. (2015). An incident-based comparison of female and male sexual offenders. *Sexual Abuse*, 27(3), 235-257. DOI: 10.1177/1079063214544333

Willner, C. J., Gatzke-Kopp, L. M., & Bray, B. C. (2016). The dynamics of internalizing and externalizing comorbidity across the early school years. *Dev Psychopathol.* 28:1033–52. doi: 10.1017/S0954579416000687

Winnicott, D. W. (1954). Metapsychological and clinical aspects of regression within the psychoanalytical setup. In: *Trough Paediatrics to Psycho-Analysis*, 278-294. London: Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis

Winnicott, D. W. (1956a). Primary Maternal Preoccupation. In: *Trough Paediatrics to Psycho-Analysis*, 300-305. London: Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis, 1975

Winnicott, D. W. (1963a). The Fear of Breakdown. In: C. Shepherd, R. Davis, M. Cambridge (eds.). *Psychoanalytic Explorations 87-95*, London: Karnac Books, 1989

Winnicott, D. W. (1965). *The maturational processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*. London: Hogarth Press.

Winnicott, D. W. (1967b). The concept of clinical regression compared with that of defence organization. In: C. Shepherd, R. Davis, M. Cambridge (eds.). *Psychoanalytic Explorations 193-199*, London: Karnac Books, 1989

Winnicott, D. W. (1971). *Playing and reality*. Psychology Press.

Winnicott, D.W. (1956b). Antisocial tendency. In: *Trough Paediatrics to Psycho-Analysis*, 306-315. London: Hogarth Press and Institute of Psycho-Analysis, 1975

Winnicott, D.W. (1960), "Countertransference", *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 33 (1), 17-21.

Winnicott, D.W. (1963b). Morals and education. In: *The maturational processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*, 92-108. London: Hogarth Press, 1965.

Winnicott, D.W. (1967a). Delinquency as a sign of hope. In: C. Shepherd, R. Davis, M. Cambridge (eds.). *Home is where we start from*, 90-100. London, New York: Norton and Company, 1986

World Health Organization (2020). Youth violence. Dostupno na: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/youth-violence>

Xie, P., Wu, K., Zheng, Y., Guo, Y., Yang, Y., He, J., ... & Peng, H. (2018). Prevalence of childhood trauma and correlations between childhood trauma, suicidal ideation, and social support in patients with depression, bipolar disorder, and schizophrenia in southern China. *Journal of affective disorders*, 228, 41-48. DOI: 10.1016/j.jad.2017.11.011

Yarwood, D. (2004). Child homicide: Review of statistics and studies. Retrived from [http:// www.dewar4research.org/docs/chom.pdf](http://www.dewar4research.org/docs/chom.pdf).

Yildirim, A. B., & Derksen, J. J. (2013). Systematic review, structural analysis, and new theoretical perspectives on the role of serotonin and associated genes in the etiology of psychopathy and sociopathy. *Neurosci Biobehav Rev*, 37:1254-1296. DOI: 10.1016/j.neubiorev.2013.04.009

Yohros, A. (2022). Examining the relationship between adverse childhood experiences and juvenile recidivism: A systematic review and meta-analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*, 15248380211073846. DOI: 10.1177/1524838021107384

Yoon, I. A., Slade, K., & Fazel, S. (2017). Outcomes of psychological therapies for prisoners with mental health problems: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 85(8), 783–802. DOI: 10.1037/ccp0000214

Yu, R., Långström, N., & Fazel, S. (2021). An updated systematic review and meta-regression analysis: Mental disorders among adolescents in juvenile detention and correctional facilities. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 60(1), 46-60. DOI: 10.1016/j.jaac.2020.01.015

Zahn, M. A., Day, J. C., Mihalic, S. F., & Tichavsky, L. (2009). Determining what works for girls in the juvenile justice system: A summary of evaluation evidence. *Crime & Delinquency*, 55(2), 266-293. DOI: 10.1177/0011128708330649

Zhou X, Zhang Y, Furukawa TA, Cuijpers P, Pu J, Weisz JR, Yang L, Hetrick SE, Del Giovane C, Cohen D, James AC, Yuan S, Whittington C, Jiang X, Teng T, Cipriani A, Xie P (2019) Different types and acceptability of psychotherapies for acute anxiety disorders in children and adolescents: a network meta-analysis. *JAMA Psychiatry* 76(1):41–50. DOI: 10.1001/jamapsychiatry.2018.3070

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.242:343.22-055.2
343.241
343.2.01

ПРОТИЋ, Соња, 1988-

Žensko prestupništvo : fenomenologija, teorijski pristupi i praktične implikacije / Sonja Protić.
- Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2023 (Beograd : Pekograf). - IX, 169
str. ; 24 cm

Тираж 100. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 125-169.

ISBN 978-86-80756-56-1

а) Делинквенти -- Жене -- Васпитне мере б) Казнена политика

COBISS.SR-ID 121094153

Autorka na osoben način vodi čitaoca kroz rad i u kritičkim osvrtima, posle svakog poglavlja samouvereno iznosi stavove, zasnovane na širokom uvidu u literaturu i istraživanja iz više naučnih oblasti, prvenstveno iz psihologije, nauke kojoj je posvećena. Postavljajući pitanja znalački podstiče na komunikaciju i potvrđuje onu poznatu istinu da "u nauci ima samo važnih pitanja a ne većitih odgovora". U završnom razmatranju može čitaocu izgledati da čita uvodni deo, a Sonja Protić takvim neuobičajenim krajem otškrinjuje vrata, u inače, „zamagljeno polje“ naučno-istraživačkog proučavanja ženskog prestupništva i nudi naučnoj i stručnoj javnosti po mnogo čemu zanimljivu publikaciju.

Prof. dr Branislava Knežić

Autorka vešto primenjuje metode analize i sinteze i struktuiru postojeća teorijska promišljanja i empirijska istraživanja. Svemu tome daje lični pečat, kroz kritički osvrt na postojeću građu ali i ukazujući na nalaze sopstvenih empirijskih istraživanja na kojima je radila tokom protekle decenije. Knjiga obiluje veoma korisnim podacima, pa predstavlja važan izvor koji mogu da koriste svi oni koji žele da saznaju nešto o ženskog prestupništvu i rodnoj dimenziji kriminaliteta, specifičnostima prestupništva žena i maloletnica i samih prestupnica. Takođe, knjiga je važan resurs istraživačima, jer utire put za nova istraživanja ženskog prestupništva, ali i praktičarima, odnosno svima onima koji rade na razvijanju i implementaciji programa tretmana za prestupnice.

Prof. dr Sanja Čopić

Pored toga što ispunjava prazninu u domaćim saznanjima o značajnom i sve prisutnijem fenomenu ženskog prestupništva, monografiju preporučuje i kvalitet strukturisanja, odabira i prikaza sadržaja koje je autorka odlučila da uključi. Monografiju je u velikoj meri obogatio i prikaz dragocenih istraživanja koja je autorka sprovedila tokom protekle decenije u oblasti razumevanja psiholoških mehanizama razvoja i tretmana maloletničkog prestupništva. Takav, dubinski teorijski i empirijski pristup problemu, nesumnjivo joj je omogućio da čitaocima ponudi i integrirani interpretativni okvir za fenomen maloletničkog prestupništva.

Doc. dr Ivana Jakšić

